

STALDGÅRD – ELLER HOLLÆNDERI?

FORSØG PÅ STATUS VED 1782

Af Bent Schiermer Andersen.

Da indlæggerne ved eksport af kornfedede stude formindskedes væsentligt fra midten af det 17. århundrede, måtte godsejerne indstille sig på en driftsomlægning til kornlandbrug. Kvæghold var imidlertid nødvendigt, da man ellers ikke kunne skaffe de tilstrækkelige gødningsmængder, og man måtte så bestræbe sig på at afsætte dyrenes vædlere produkter, som smør, ost og mælk. Stud. mag. Bent Schiermer Andersen gør udviklingens resultat op ved år 1782 og viser på grundlag af amtmandsindberetninger til Rentekammeret om hovedgårdenes studehold dette år, at omkring halvdelen af gårdene da havde indført hollænderi. Endvidere fremgår det af materialet, at denne udvikling var betydelig mere fremskreden på Øerne end i Jylland.

Gennem lange tider havde eksporten af kornfedede stude været en betydelig indtægtskilde for danske godsejere, men fra slutningen af 1640'erne forsvandt de gyldne tider for aldrig mere at vende tilbage. Sjælland, Lolland-Falster og Fyn rantes hårdest, medens Jylland og Skåne klarede sig bedre. For øerne var slaget imidlertid så hårdt, at proprietærene i stor udstrækning allerede i århundredets sidste del måtte overveje en driftsomlægning. At man ikke lod det blive ved overvejelserne, skal vises på de følgende sider.

Med de tekniske hjælpemidler, det 17. og 18. århundredes landbrug besad, var en almindelig overgang til kornlandbrug imidlertid ikke mulig. En af de alvorligere hindringer var manglen på tilstrækkelige mængder af gødning. Den bedste – og vel den eneste virkningsfulde – gødning, man kendte, var ganske enkelt den, der kom fra dyrene selv!¹⁾

Forkortelser i noterne:

RA = Rigsarkivet, LAS = Landsarkivet for Sjælland; LAN = Landsarkivet for Nørrejylland.

¹⁾ Der kan her bl. a. henvises til fæstebreve og generalhoverireglementer, hvori gødningsbehandling og -udkørsel ofte behandles særskilt, f. x.: på Korselitse og Karlsfelt godser (Maribo amt) skulle bønderne age møg i 2 uger i juli. Der regnedes med, at en vogn daglig kunne udkøre 10 læs (Kringelborg, Maribo amt), 10–13 læs (Holmegård, Præstø amt), 20 læs (Højris, Thisted amt), 40–50(!) læs (Glumstrup, Thisted amt) osv. Særlig udførlige oplysninger findes i reglementerne fra Bodum Bisgård og Damsgård (begge Thisted amt). RA, Rentekammeret, Generalhoverireglementer, 1769. 432.–51 og .–56. Fra en lidt senere periode – men næppe mindre gyldigt – dette eksempel: i 1805 beregnedes 6 gode læs møg til 1500 kvadrat alen jord på Støvringgård (Randers amt). Til hele det areal, der skulle gødes, skulle køres ikke mindre end 435 læs, hentet i Støvringgårds mødding. Dyrkningskontrakt af 7. august 1805. LAN, Bisparkivet, Vor Frue Kirke, Århus. Kirkeregnskaber, bilag 1800–1814. C. 3 2326. Se tillige dr. F. Skrubbeltangs anmeldelser i

Og det er jo kendt, at købstædernes renovation blandt landmændene var en efterspurgt vare. En helt nødvendig forudsætning for – i et, efter samtidens opfattelse, akseptabelt omfang – at få korn i laderne var altså, at man samtidig havde kreaturer nok til at levere i det mindste en del af den nødvendige gødning. Herudover var det jo kun en fordel, om dyrene i sig selv repræsenterede en værdi, der kunne omsættes i rede penge, og da man, som tiderne var, havde vanskeligt ved at sælge dyrene selv, kunne man jo i stedet forsøge at afsætte deres ædlere produkter, så som smør, ost og mælk. Således begyndte da »hollænderierne« – navnet angiver, hvorfra ideen stammede – langsomt at vokse frem, mange steder som en direkte afløsning af studefedningen. Rundt omkring på fynske, lolland-falsterske og sjællandske hovedgårde skød selvstændige mejeribygninger op, og adskillige steder indkaldtes »mejerister« fra Holland.

Som så ofte før og senere i historien gik der lang tid, før det nye blev almindelig akcepteret – og det endda skønt det en periode ligefrem havde »kongelige protektion!« Selve kong Christian 4. interesserede sig en overgang overmåde for mejeridrift²). I almindelighed blev udviklingen mødt med en udbredt skepsis, man hæftede sig mindre ved det positive, mejeribruget bragte og mere ved de vanskeligheder »forfaldet i studehandelen« førte med sig. Det faldt derfor i det 18. århundrede, hvor man kun alt for gerne hengav sig til at administrere, ganske naturligt gennem allehånde restriktioner og støtteforanstaltninger at ophjælpe den vaklende handel, medens mejeribruget i lang tid måtte sejle sin egen sø. Sluttelig – ved at støtte studehandelen, der så decideret arbejdede med export for øje, ydede man de merkantilistiske grundsætninger fuld honnør.

Målet for denne artikel er dog ikke at fremlægge hele denne udvikling, ej heller at finde årsagerne til at handlingsforløbet blev som det blev³). Disse spørgsmål vil blot blive berørt, for så vidt de har direkte betydning for forståelsen af vort emne. Dette er – som allerede antydnet i overskriften – alene det mere begrænsede at fremlægge denne udviklings resultater, uden dermed at ville påstå, at udviklingen var tilende-

Historisk Tidsskrift 12. række bd. 1 p. 251–53 af Slicher van Bath: *Accounts and Diaries of Farmers before 1800 as Sources for Agricultural History* (A. A. G. Bijdragen 8°, 1962.) og ibidem p. 391 ff. af samme forfatters artikel: *Yield Ratios 810–1820* (A. A. G. Bijdragen 10). K. Hansen: *Det Danske Landbrugs Historie*, II p. 74 ff., især p. 79–83 (1936–43) og *Patriotiske Samlinger 1787* p. 191 og 194 f. Til den betydning, Københavns renovation havde for amagerbønderne, hentyder Erik Pontoppidan i sin lille afhandling: *Korte Efterretning . . . særdeles om Amagerne . . . . .* 131, *Køb. Selsk. Skr.* 3 (1747).

²) *Politikens Danmarkshistorie*, VII, p. 334.

³) Studehandelens omfang og forløb er for det 18. århundredes vedkommende kort behandlet af Søren Alkærsig i *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 3. række bd. III, p. 527 ff. (1901–03). Sml. Axel Nielsen: *Dänische Preise 1650–1750*, i: *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* bd. 31 (1906) p. 311 ff.

bragt i det år, 1782, der er valgt som basisår. Som man senere vil se, er det kilderne, der nødvendiggør valget af netop dette tidspunkt. Er tidspunktet end således påtvunget, må det dog straks bemærkes, at et snit netop i disse år giver et ikke uinteressant billede af strukturen indenfor det større landbrugs kvægbrug få år, førend der med de store landboreformer og studehandelens frigivelse åbnedes nye veje.

I Rigsarkivet findes forskelligt materiale, som på væsentlige punkter kaster lys over nogle af de spørgsmål, der er berørt ovenfor. Før dette fremlægges, er det dog nødvendigt at danne sig et overblik over de bestemmelser, statsmagten krævede overholdt for produktion og export, ligesom det synes passende at berøre spørgsmålet, om hvilke tanker – for så vidt de kan fornemmes – samtiden gjorde sig om studehandelens og mejeribrugets fortræffeligheder.

Myndighedernes holdning.

Det 17. århundredes kvægbrug havde som mål i første række at opdrætte staldfedede øxne til export; på grund af de rigelige toldindtægter, der heraf flød ned i statens kasse, nød den myndighedernes bevågenhed. I anden række kom produktionen af saltet oksekød. I en kort periode i det 18. århundrede vendtes dette forhold om, således at det salte oksekød fik en klar præferencestilling.

Handelen med begge produkter var genstand for regulering⁴⁾: fra 1661 til 1701 og påny fra 1747⁵⁾ bestod der forbud mod export af græsøksne, altså af ikke-kornfedede stude. I kortere perioder var der tillige forbud mod export af saltet oksekød⁶⁾. Disse restriktioner var imidlertid med undtagelse af forbudene under Store Nordiske Krig ret kortvarige. Dertil kom adskillige andre, lokalt begrænsede udførselsforbud, der var affødt af epidemier blandt mennesker og dyr herhjemme og i Østersøområdet, samt enkelte specielle reguleringer forårsaget af belejringen af Stralsund. Forbudet mod export af græsøxne var (se nedenfor) helt efter proprietærernes ønske, og de få og kortvarige indgreb, der her

⁴⁾ For tiden før ca. 1660 henvises til N. Bang: HT 7. række bd. 1 p. 329 ff., A. Olsen: HT 9. række bd. 1 p. 263 ff. samt R. Willerslev i Jyske Samlinger Ny Række bd. 2 p. 153 ff.

⁵⁾ Kvartudgaven. Forordninger af 12. december 1661, 27. december 1681, 28. maj 1701 og 29. august 1747.

⁶⁾ Exportforbudsperioder (her kun medtaget for det 18. årh.): 19. august 1699–16. juli 1700; 20. juli–7. september 1700; 23. september 1709–19. september 1711; 17. juli 1714 (gentaget 25. oktober 1714, 5. april 1715 og 20. december 1717) –9. marts 1722; 10. juli 1758 (dog tilladt export til haren, der stod i hertugdømmerne, samt til flådens og koffardiskibes proviant) – 29. september 1758 (Mikkelsdag); 7. oktober 1772–26. maj 1773. Forordningen af 3. september 1715 gav tilladelse til udførsel til haren, der stod ved Rostock. Markeds- og transportrestriktioner i forb. med kvægpesten: forordningerne af 9. juli 1745 (ophæves 8. oktober 1745, bortset fra § 5), 7. februar 1747, 15. januar 1748, 15. september 1749, 1. oktober 1753, 3. september 1762, 12. juli 1771, 26. maj 1773, 27. december 1775, 1. december 1777. Kvartudgaven og Fogtmans Rescripter.

er berørt, kunne ikke være til større gene for det frie initiativ. Som det imidlertid kan ses nedenfor (se side 383 f.), var der andre former for statslig indgriben, der vakte irritation.

Fra 1701 til 1747 var der fri export af græsoxne, købt på nørrejske markeder. Endvidere var tolden ved udførsel den samme for disse som for staldoxne, hvilket kun kan opfattes som en opfordring til at undlade at stalde. Dette kan næppe være gjort af hensyn til kornpriserne, der kun periodevis viste stigninger før ca. 1740⁷⁾ – stigninger, der slet ikke kom på højde med dem, der registreredes i 1690'erne, hvor der var nedlagt exportforbud⁸⁾. Det ligger vel således nærmest at antage, at det er fiskale motiver, der har dikteret denne holdning.

Genindførselen af exportforbudet i 1747 hænger selvfølgelig sammen med den mangel på kød, som fulgte i kvægpestens spor. Forbudet blev imidlertid håndhævet ud over denne mangelperiode. Den traditionelle forklaring på et sådant exportforbud er for det 16. og 17. århundredes vedkommende⁹⁾, at der alene herigennem kunne skaffes tilstrækkelig mange – og billige – oxne til staldning på de privilegerede gårde, hvorpå der oftest var foderoverskud. Dette synes kun formelt at kunne gøres gældende for det 18. århundrede, hvor man i lange perioder græssede langt flere stude end staldgårdene kunne aftage¹⁰⁾.

Gennem flere forordninger var bønderne¹¹⁾ i løbet af det 17. århundrede blevet trængt bort fra studehandelen. Det endelige forbud mod at stalde stude – der faktisk lå i privilegierne af 1661 – fik sin skarpe, kategoriske form i forordningen af 27. december 1681: »Præster, fogder, bønder og møllere skulle aldeles ingen oxne må stalde eller føde ...«. Indtil 1681-forordningen havde adelen ret til at stalde på sine egne og sine bønders gårde, medens borgerne i købstæderne kun måtte stalde på egen avl¹²⁾. Dette forhold lagde i praksis størstedelen af leverancerne til exporten i adelens hænder¹³⁾.

Ved de nye privilegier af 24. juni 1661 og forordningen af 28. januar 1682 blev retten til at stalde for den første gruppes vedkommende løsnet fra personen og i stedet knyttet til jorden¹⁴⁾. Staldningsretten tildeltes

⁷⁾ A. Friis og K. Glamann: A History of Prices and Wages in Denmark (1958), p. 207 ff. Kapitelstakster i ældre og nyere tid (Statistiske Meddelelser 1904), årene 1709, 1718 og 1726. A. Nielsen, op. cit. p. 333⁸⁾, p. 334¹⁾ og ²⁾.

⁸⁾ Schultz Danmarkshistorie III, p. 570. Kapitelstakster i ældre og nyere tid. A. Nielsen, op. cit. p. 332, især ³⁾ og ⁴⁾.

⁹⁾ N. Bang, op. cit. p. 331 ff.

¹⁰⁾ Johan Ludvig Lybecker: Betænkning af 29. februar 1788 p. 4 f. RA, Mallingiana. Sammes artikel i Patriotiske Samlinger 1787, p. 193 f., sml. p. 189.

¹¹⁾ N. Bang, op. cit. p. 330 f., 334. A. Olsen, op. cit. p. 262 f. og R. Willerslev, op. cit. p. 154.

¹²⁾ Forordningen af 25. juli 1634; se: A. Olsen, op. cit. p. 263 og N. Bang, op. cit. p. 329 f. Jfr. forordningen af 21. januar 1663, Kvartudgaven.

¹³⁾ Schultz Danmarkshistorie, III, p. 238 ff. Selve eksporten blev dog overladt til borgerlige, se: R. Willerslev, op. cit. p. 155.

¹⁴⁾ Adelen og borgerstandens privilegier er trykt i Fogtmans Rescripter I, p. 42 ff. Byen Københavns privilegier i Kvartudgaven. I 1661 fik således Københavns gejst-

proprietærer, der havde private sædegårde og til forpagtere af samme, men efter 27. december 1681¹⁵⁾ med den væsentlige indskrænkning, at tilladelsen kun gjaldt for så mange stude, der kunne staldes på egen avl plus tiendekorn. Begrænsningen til kun at måtte anvende egen avl gjaldt stadig for borgerne, og hverken disse eller proprietæerne måtte til opstaldning af stude tilforhandle sig foder af bønderne »på det den fornødne gødning, som til jordens dyrkelse behøves, ikke skal formindskes«. Endvidere var det fortsat tilladt indenlandske øxne-købmænd at stalde på proprietærernes eller borgernes stalde, såvidt enhver af disse var berettiget til at stalde¹⁶⁾.

Forbudet mod export af græsøxne var en støtteforanstaltning, som hos flertallet af de privilegerede kun kunne møde tilfredshed, hvorimod bønderne, der stadig var ene om at levere de magre øxne til staldning og nu måtte se deres afsætningsmuligheder alvorligt forringet, fik følgerne af dette monopson at mærke.

Den lovgivning derimod, staten til forøgelse af toldindtægterne gennemførte og søgte at håndhæve, stod ikke i yndest hos staldgårdsejerne. Midlet var i første række tvungne indberetninger¹⁷⁾: proprietæerne indberettede til Martini (11. november) til amtmanden, borgerne til magistraten. Disse instanser udarbejdede på grundlag af indberetningerne ekstrakter, der indsendtes til Rentekammeret¹⁸⁾. Udover at skulle forøge toldindtægterne havde denne lovgivning to andre formål: dels at forhindre at græsstude exporteredes under foregivende af at være fedestude, hvilket ville trykke priserne, dels at hindre misbrug af staldningsprivilegierne. Ved forordningen af 28. maj 1701 bestemtes således, at køberen af sælgeren skulle forsynes med specificeret attest – på stemplet papir! – til forevisning ved udførselstoldstedet.

Sin endelige form fik dette »indberetningssystem« ved forordningen af 31. januar 1702: inden december skulle proprietærer og andre, der var berettiget til at stalde til amtmand eller magistrat indsende en opgørelse over det antal stude, de agtede at stalde vinteren over. En ekstrakt heraf sendtes (gerne ledsaget af de originale indberetninger) til Rentekammeret, en kopi til tolderne i samme provins. Kun ved Kolding, Ribe, Varde, Ringkøbing, Nyborg, Assens, Middelfart, Fåborg, Nykøbing, Rudkøbing, Nakskov, Dragsminde, Kalundborg, Korsør og Vordingborg skulle det være tilladt at udføre studene. Ved selve salget forsynedes

lige og verdslige stænder ret til at tilforhandle sig adeligt jordegods. Ved forordningen af 28. januar 1682 § 1 blev denne tilladelse udvidet til at gælde alle ufrie. Se tillige E. Holm, Danmark-Norges indre Historie 1660–1720, I p. 212 med note, samt p. 125 (1885).

¹⁵⁾ Forordningen af 27. december 1681. Kvartudgaven.

¹⁶⁾ A. Olsen, op. cit. p. 263 ifølge forordningen af 25. juli 1623.

¹⁷⁾ Et sådant – dog mindre vidtgående – system var tidligere praktiseret, se: A. Olsen, op. cit. p. 263 ff.

¹⁸⁾ Forordn. af 27. december 1681. Kvartudgaven. Klager herover finder udtryk i f. eks. Oeconomisk Journal, juni 1757.

køberen af sæleren med attest indeholdende beskrivelse af de købte dyr (»en rød, en sortbroget med blis i panden etc.«) samt toldsteds angivelse. En lignende sendtes til amtmanden, der sendte én kopi til Rentekammeret og én til det på sedlen anførte toldsted. Manglede en attest ved forto,ningen bødedes 1 rdl. extra per hoved¹⁹). Adskillige er tillige de forordninger og plakater, der skælder mod »underslæbet«, indskærper tolderne deres pligter, indfører brændemærkning af kvæg (og heste) mellem Kolding og Foldingbro²⁰), opfordrer til angiveri – ja, opstiller soldater langs Kongeåen og Kolding å²¹)! Af de hyppige gentagelser og indskærpelser må vi slutte, at denne lovgivning ikke formåede at opfylde sin mission.

For at græsøxnene ikke skulle føres uden om tolden, fandt man det nødvendigt at spænde handelen med disse ind i et lignende system. Ved »udførsel« mellem provinserne til videre græsning eller staldning på andet sted skulle ejeren fra udskibningstoldstedet have passérseddel og yderligere stille kaution for, at han inden 4 uger ville fremskaffe en attest fra næste toldsted samt en bekræftelse fra amtmanden i det pågældende amt²²).

Sluttelig skal nævnes, at exporten af fede stude tidsmæssigt var begrænset til perioden fra den tid, »som den ordinære øxendrift plejer at ske«, hvilket var kort efter midten af april indtil 1. maj. Dette var reglen – vejr og vind måtte dog anses for lovlige undskyldninger²³).

Allerede i 1759 havde studehandelen været til behandling i Rentekammeret²⁴), og i begyndelsen af 1770'erne indhentedes betænkninger fra amtmændene²⁵). Endelig, i 1775, afgav *Oeconomie- og Commercekollegiet* betænkning til kgl. majestæt²⁶). Efter dette forarbejde kunne man skride til udformning af en forordning: den udgik 4. november 1776. Havde nogle af amtmændene ventet, at der med denne forordning skulle brydes med gamle principper²⁷), er de blevet godt skuffede: privilegierne blev bekræftet, indberetningerne opretholdt og forbudet mod export af græsøxne indskærpet²⁸). Tiden var endnu ikke

¹⁹) Forordningen af 28. maj 1701, samt forordn. af 31. januar 1702. Kvartudgaven.

²⁰) Forordningen af 5. marts 1689. Kvartudgaven.

²¹) Fra Ribe amt bd. 4 p. 573 ff. (1915–18), P. Eliassen: Kongeåen, passim (1925), samt forordningerne af 20. juni 1691, 8. august 1691, 30. juni 1723, 6. februar 1727, 17. januar 1730, 17. august 1739.

²²) Forordningen af 31. januar 1702. Kvartudgaven.

²³) Forordningen af 27. december 1681; ved forordningen af 28. maj 1701 blev kvæg, købt på nørrejske markeder, undtaget fra denne begrænsning, hvilket i realiteten gjorde den illusorisk. Ved forordningen af 29. august 1747 (om forbud mod at exportere græsøksne) fik den påny kraft.

²⁴) Lybeckers betænkning p. 27, samt »Nota angaaende Øxnehandelen og den i Svang gaaende Toldsvig«, udateret og usigneret, kan dateres til ca. 1775, RA, Mallingiana.

²⁵) Alkærsig, op. cit. p. 540 f.

²⁶) Lybeckers betænkning, RA, Mallingiana, p. 27 f.

²⁷) Alkærsig, op. cit. p. 540.

²⁸) Samtidig ophæves de tidligere forordninger af 1681, 1701, 1702, 1727, 1739 og 1747. Kvartudgaven.

moden til at ændre principper, men nok til at ændre politik. Her var det navnlig dele af Generaltoldkammerets indstilling, der fik indflydelse på det endelige resultat²⁹). Forordningen giver visse privilegier til slagtere »til kødhandelens lettelse og opmuntring«: told af saltet kød fra jyske staldøxne eftergives aldeles, consumptionsafgifter af salt, anvendt til nedsaltning af dette kød tilbagebetales efter skalaen: 2 skæpper salt pr. udført tønne. Sluttelig udloves en præmie på 1 rdl. pr. udført tønne saltet oksekød fra jyske staldøxne. Disse begunstigelser skulle alene gælde for slagtere i København, Ålborg, Århus, Randers (Flensborg og Glückstadt). Ved kgl. resolution af 28. april 1777 erholdt Hobro samme retigheder.

Disse bestemmelser – forbudet mod export af græsøxne og begunstigelserne til slagtere, der udførte kød af *staldede, jyske stude* – rummer i virkeligheden en ny politik: et forsøg på at skabe en export af saltet kød til erstatning for den hensygnende handel med de levende, staldfedede stude³⁰). Det synes også, som om kødexporten i nogle år – frem til ca. 1783 (se tabel 5) – på grund af krigskonjunkturerne har været stigende³¹).

Som led i samme politik må man betragte forordningen om vrugning af salt kød, udstedt 8. april 1782. Med alle sine bestemmelser skal den »bringe vores danske Kjød i Ligning med det Irlandske«³²). Med andre ord: der skal konkurreres på kvaliteten. Forordningen giver detaljerede anvisninger på, hvorledes kødet skal skæres ud, hvilket salt, der skal anvendes til nedsaltningen, og hvorledes tønderne skal pakkes. Der stilles bestemte krav til tøndens vægt, størrelse, form etc. og indføres kvalitetsmærkning (2 kategorier) af tønderne.

Kødexporten blev dog kun af betydning en kort periode, medens krigen skabte særlige muligheder derfor. I 1780'ernes første år svandt den bort påny, men først flere år senere greb myndighederne atter ind: med forordningen af 11. juni 1788 ophævedes privilegierne, og exporten af græsøxne blev atter fri. Forordningen motiveres bl. a. med de store vanskeligheder, bønderne havde haft med at komme af med deres græstude, medens exportforbudet håndhævedes. Forbindelsen til landboreformernes socialpolitiske indhold er tydelig, selv om alene det forhold,

²⁹) Alkærsig, op. cit. ibidem.

³⁰) Officielt kommer dette til udtryk i forordningen af 11. juni 1788. Exportpræmierne var allerede foregrebet i forordningen af 5. september 1776 om udførsel af forskellige varer til St. Croix, gældende for 3 år; forlænget 19. april 1779 og 3. april 1782.

³¹) Patriotiske Samlinger 1787, p. 188, 194, sml. forordningen af 11. juni 1788.

³²) Th. Adeler i skrivelse af 5. december 1780 i pakken »Angaaende Udførsel og Vrugning af saltet Kjød (1758-96)«, Kommercekollegiet, RA. Lybecker anfører i sin betænkning p. 28, at det danske kød før vrugningsforordningen kom i nogen mis-kredit i udlandet. Mallingiana, RA.

at forarbejderne til forordningen ikke udførtes af »den store Landbo-kommission«, men af »Den Overordentlige Finantscommission«, antyder, at andre motiver tillagdes større vægt (jfr. note 94).

Den offentlige debat.

Interessen for studehandelen satte sig – ud over de rent håndgribelige frembringelser – også spor i den samtidige litteratur, selv om det straks kan fastslås, at emnet stod noget i skygge af de mere betydningsfulde spørgsmål, der optog sindene i disse år. Udover de rent landbrugsfaglige bidrag, som ikke skal behandles her, fremkom enkelte tidsskriftartikler, der beskæftigede sig med markedsforsyning, toldspørgsmål, struktur- og rentabilitetsproblemer etc.³³).

Den første større, væsentlige artikel blev trykt i 1770 under titlen: »Om Forskiel paa Fordeelen ved at holde Køer frem for Stald-Stude«³⁴). Den anonyme forfatter er – som det fremgår af artiklen – ejer af to hovedgårde i en »mager jysk egn med mådelig græsning«. I hans fremstilling skildres studehandelen som et noget risikofyldt erhverv med ofte svigtende afsætningsmuligheder og stadig voksende produktionsomkostninger. Ikke sjældent kan proprietæren komme ud for at måtte stalde studene to vintre, fordi holstenerne og københavnske slagtere – der er de fornemste aftagere – ikke kan aftage hele produktionen. Omkostningsniveauet er stigende og har været det nu i en årrække, dels på grund af prisstigninger på korn, dels fordi der nu medgår langt mere korn end tidligere til fedningen. Det er igen en følge af, at holstenerne – på grund af kvægpesten – kræver studene federe end forhen, således at dyrene straks kan afdrives til Hamburg og der sælges som fede uden først at skulle på »rekreation« på det fede marskgræs. Fortsætter denne udvikling vil det ende i den rene ruin for staldgårdsejerne, og derfor skal man bryde overtværs: sælge studene og købe køer i stedet. Selv om afsætningsmulighederne for mejeriprodukter i Vestjylland ikke er de bedste, er der ikke grund til større betænkeligheder. Man vil kunne klare sig ved »udførsel« til de østjyske købstæder og til København. Selv er forfatteren i færd med at indrette et hollænderihus på det ene af godserne, og når han ikke har gjort det for længe siden – og når mange andre proprietærer ikke tør gøre det foreløbig på trods af stadig dårligere vilkår – kan forklaringen vel søges flere steder, men »gamle For-domme gør nok det største Stød. . .«

³³) Oeconomisk Journal 1757. I en fodnote til Lybeckers betænkning i Mallingiana udlægges den kendte skribent og amtmand i Koldinghus amt Hans de Hoffmann som forfatter hertil. Også præsten J. D. W. Westenholtz kom i sit »Priisskrift om Folke-mængden i Bondestanden«, Kbh. 1772 (udkom også i Økon. Priis-Skr. 1774) ind på studehandelens økonomiske og sociale problemer, p. 432–445.

³⁴) Jur. Med og Oec. Tid. København, 1770, nr. 29.

I 1780'erne kom to indlæg af mere *politisk-økonomisk* observans. Med disse indledtes i litteraturen felttoget mod staldgårdsprivilegierne, der – som nævnt – ophævedes 1788. Det begyndte egentlig ganske spagt med to sider af en anonym forfatter i *Patriotiske Samlinger* 2. hæfte, 1785. Her stilles for første gang åbent det spørgsmål, om staldningsprivilegierne og eksportforbudet på græsøxne var gavnlige foranstaltninger for staten i almindelighed, især under dyrtid? Først to år senere blev svaret formuleret af nationaløkonomen Johan Ludvig Lybecker³⁵): »Det er en meget betænkelig sag, når nogle i en stat have ret til sådanne fordele, som skade mange, ja det hele...« Det er forfatterens klart formulerede ønske, at få brudt staldningsprivilegierne og frigivet eksporten af græsøxne, i hovedsagen ud fra en nationaløkonomisk vurdering. Vigtigere er det imidlertid for vort emne, at den kyndige Lybecker – med udgangspunkt i den refererede artikel fra 1770 (side 386) – også gør sig til talsmand for en (for nu at bruge et aktuelt ord) strukturændring i jysk kvægbrug: en almindelig overgang fra staldgård til mejerigård, som det havde kunnet iagttages på øerne, ville være en udvikling, der i høj grad burde hilses velkommen. Som vi så ovenfor, var denne udvikling i gang visse steder i Jylland, men oftest var den påbegyndt halvt modvilligt, nærmest påtvunget ved studehandelens forfald. Mejeribrug var stadig kun det næstbedste for det store flertal af de jyske proprietærer, og det er denne holdnings berettigelse, Lybecker drager i tvivl. Besind jer, siger han, hvilken fremtid er der i at høste, hælde kornet i studene, bære gødningen ud på marken, høste næste år, påny fylde kornet i studene, der ikke kan finde købere? Ikke alene giver det ingen personlig fortjeneste, men det fordyrer kornet unødigt for den øvrige befolkning. Både proprietærerne, befolkningen og staten vil kun kunne vinde ved en produktionsomlægning.

Det var således kun få og spredte røster, der hævdede sig i denne »debat«. Men de havde tiden med sig og mødte ingen offentlig modstand, fordi en ophævelse af staldningsprivilegierne ikke længere berørte gods-ejerinteresser i et omfang, som ophævelsen af bøndernes hoveripligt og fæstevæsenet ventedes at ville.

Cirkulæret af 15. oktober 1782.

Jeg har fundet det nødvendigt at referere disse ret få indlæg om studehandelen i samtidens litteratur, kort berøre arbejdet i administrationen og anføre de reguleringer for produktion og handel, statsmagten skabte.

³⁵) *Patriotiske Samlinger* 1787. Forfatteren er her anonym, men vedkender sig forfatter-skabet i sin ovenfor nævnte betænkning, RA Mallingiana. L. var en habil og vidende økonom. Han var fra 1776–81 ansat i Generaltoldkammeret, hvor han bl. a. fik lejlighed til at stifte bekendtskab med studehandelens forløb gennem indberetningerne fra proprietærerne og amtmændene samt ved gennemsyn af toldbøgerne.

Dette er gjort, dels fordi det viser, at »forfaldet i den jyske studehandel« af ansvarsbevidste folk opfattedes som et problem af nogen betydning, dels fordi især lovbestemmelserne letter forståelsen af nogle af de kilder, hvis oplysninger skal give svaret på det spørgsmål, der formuleredes i artiklens indledning: i hvor stort omfang havde man på de enkelte hovedgårde forladt studedefeningen til fordel for »Hollænderidrift«? havde der indtil 1782 været tale om en ensartet udvikling uden landsdelssærpræg? eller var der modsat tale om tydelige strukturforskelligheder?

I Rigsarkivet findes en række pakker med høstindberetninger, indsendt af amtmændene i årene 1771–1846³⁶⁾ i henhold til tre cirkulærer. I en af disse pakker – den eneste, hvis indhold blev indsendt i henhold til cirkulæret af 15. oktober 1782 – findes også oplysninger om studeholdet på hovedgårdene. I alt omfatter indberetningerne 652 gårde og godskomplekser, altså langt den største del af samtlige landets hovedgårde. Desværre kom allerede året efter et nyt cirkulære, hvorefter der påny kun skulle indsendes almindelige høstindberetninger.

I cirkulæret af 15. oktober 1782 ønskedes indsendt oplysninger om tre forhold af interesse for vort emne: hvor mange stude der i løbet af sommeren var solgt af græsset til slagting i København eller andre steder i provinsen, hvor mange stude, man agtede at stalde for vinteren, og endelig hvor mange fødestude³⁷⁾, der fandtes på gården. Inden tre uger skulle svarene være indløbet i Rentekammeret. Langtfra alle kunne overholde denne tidsfrist, med det resultat at en betragtelig del af studene ikke blev medregnet i den ekstrakt, Rentekammeret forelagde kongen!³⁸⁾.

Der melder sig nu straks det spørgsmål, om man indhentede disse oplysninger med et bestemt formål for øje, f. ex. til et beskatningsgrundlag, eller om proprietærene kunne få mistanke om noget sådant. I begge tilfælde ville det kunne berettige en vis skepsis ved vurderingen af materialets historiske pålidelighed. Ved første øjekast synes forholdet lidt suspekt: sagen er jo, at de vigtigste oplysninger – nemlig dem, der omfatter staldstudene – i løbet af ganske kort tid alligevel ville komme myndighederne i hænde i form af indberetningerne indsendt til Generaltoldkammeret i henhold til forordningen af 4. december 1776. Efter denne forordning skulle der ved salg af græs- og fødestude udfærdiges

³⁶⁾ Høstindberetninger, Rentekammeret, RA. 352.–156 til .–80.

³⁷⁾ »... Græs- og Foderstude ere de, som om Sommeren ere græssede, og om Vinteren foerede eller fødede med Høe eller Halm. Staldstude derimod ere de, som paa Stalden ere fedede med Korn, hvilket alleene visse Herregaarde ere tilladte«. Patriotiske Samlinger 1787, p. 186 note.

³⁸⁾ Rentekammerets Resolutionsprotokol 7. december 1782, RA. Tallene er her: solgte: 7463; staldede: 15852, fødestude: 7651. Blandt andre mangler størstedelen af tallene fra Alborghus, Astrup, Børghlum og Sejlstrup amter. Disse afsendtes først 9. december.

ledsageattester. Ville man foretage en kontroloptælling? Noget sådant kan ikke spores. Kunne det opfattes som grundlag for en beskatning? Næppe, dertil ville en almindelig kvægtælling, som i 1774, være naturligere³⁹). To andre forhold, der lå i selve arten af de stillede spørgsmål, måtte bestyrke de adspurgte i denne opfattelse: cirkulæret henvendte sig kun til en lille gruppe af befolkningen og drejede sig samtidig kun om en enkelt dyregruppe. Afgørende må imidlertid have været, at der dels spurgtes om antallet på dyr, der *var* solgt, og dels om dyr, der endnu *ikke* alle steder i fuldt omfang *var indkøbt* (se nedenfor)! Tilbage var så fødestudene – og de var de færreste.

Når man videre betragter den sjuskede behandling, oplysningerne fik i Rentekammeret, ligger det nærmest at akceptere den motivering, der anføres i den kabinetsordre af 14. oktober, der gav anledning til udsendelsen af cirkulæret⁴⁰), nemlig ganske enkelt ønsket om at erfare, hvor mange stude, der kunne sælges fra gårdene. De afvigelser, der vitterlig kan konstateres ved sammenligning med indberetningerne til Generaltoldkammeret, lader sig naturligst forklare ad »teknisk« vej (se nedenfor).

Hele sagen endte i øvrigt med en kongelig resolution den 16. december samme år⁴¹). Heri anføres kort og godt, at man havde ladet sig foredrage høstudsigterne og studeholdets omfang på hovedgårdene. Hverken dette eller det følgende år kan det spores, at der udover dette er gjort nogen anvendelse af Rentekammerets højst mangelfulde indberetning⁴²).

Novemberopgørelserne over proprietærernes staldstude, indsendt til Det Vestindisk-Guineiske Rente- og Generaltoldkammer i henhold til forordningen af 1776, er kun bevaret for Jylland. Disse opgørelser er passeret gennem amtmændenes hænder ca. 3–5 uger efter opgørelserne indsendt til Rentekammeret i overensstemmelse med cirkulæret af 15. oktober. Man kunne altså – alt andet lige – vente nogenlunde overensstemmende oplysninger. Et blik på tabel 7 vil imidlertid vise, at der er afvigelser – for visse amter (Kalø, Dronningborg, Silkeborg) endda ret betragtelige. Som helhed er angivelserne til Rentekammeret noget lavere end angivelserne til Generaltoldkammeret. Den samlede afvigelse er 1620 stude eller ca. 9 %, men da opgørelserne omfatter ca. 360 hovedgårde og godsområder, må der indrømmes en vis margin. Det må erindres, at staldningen endnu næppe var begyndt, da de første indberetninger til Rentekammeret udfærdigedes og afsendtes. Angivelserne til Generaltoldkammeret, der omfatter de på afsendelsestidspunktet opstaldede

³⁹) Det var iøvrigt Lybeckers opfattelse, at disse tal var for lave, netop fordi man frygtede en ekstraskat, Patriotiske Samlinger 1787, p. 189 f.

⁴⁰) Rentekammerets Resolutionsprotokol 1782, RA.

⁴¹) *ibidem*.

⁴²) Ejheller syntes Rentekammeret at have forelagt de senere indkomne tal!

stude, må sikkert tages som et sandsynligere tal⁴³). Den afvigelse, vi kan konstatere, er da udtryk for den usikkerhed, der endnu i oktober knyttede sig til proprietærernes dispositioner.

I tabel 7 b–d er foretaget en sammenstilling af de amter, der fremviser de største afvigelser. For de tre første amters vedkommende ses det, at differencen i hovedsagen er koncentreret på 7 hovedgårde, nemlig Tustrup (240), Bidstrup (108), Skaføgård (70), Allingegård (89), Palstrup (80), Silkeborg (50) og Vingegård (50), resten ubetydelige; dertil kommer, at der i (A) mangler 2 gårde med tilsammen 130 stude. Den omstændighed, at de betydende forskelle falder på forholdsvis få gårde bestyrker det synspunkt, at variationerne skyldes ændringer i staldningsmulighederne og ikke bevidst underdrivelse i (A). Endnu tydeligere bliver dette forhold for Hald amts vedkommende: 16 proprietærer ud af ialt 20 føjer her forbehold til deres opgivelser til Rentekammeret. Som resultatet blev (B), ses deres vurdering dog at have haft gyldighed.

For øernes vedkommende kan tallene ikke kontrolleres, da indberetninger til Generaltoldkammeret ikke foreligger. Efter indberetningerne til Rentekammeret staldedes i alt på øerne 1782/83 2540 stude. For hele landets vedkommende kan man da med rimelighed sætte tallet til mellem 21.189 og 22.809 (se tabel 1 e og 7 a). Disse tal må dog ikke opfattes som andet og mere end vejledende. Thi kunne vi afvise, at opgørelserne til Rentekammeret skulle bære præg af bevidste underdrivelser, tvinger de mangler, der er nævnt ovenfor, os til at anvende tallene med nogen forsigtighed.

Spørgsmålet, hvorvidt året 1782 i økonomisk henseende var et »normalår«, er også af vigtighed for vurderingen af den betydning, der kan tillægges opgivelsernes tal. Umiddelbart skulle man synes, at valget på grund af ret høje kornpriser og eventuelle deraf flydende vanskeligheder⁴⁴) for staldgårdsejerne er uheldigt; men for det første nødvendig-

⁴³) I henhold til forordningen af 1776 måtte kun øxne, der før 1. december var opstaldet og anmeldt til myndighederne, exporteres det følgende år. Det synes, som om forordningen er administreret efter bogstaven, se: skrivelse af 2. januar 1784 til Generaltoldkammeret fra amtsfuldmægtigen på Ringkøbing amtsstue i pakke »Indberetninger om opstaldede og bortsolgte Stude 1783–86«, Generaltoldkammeret, RA. Se tillige Patriotiske Samlinger 1787, p. 187 f.: »... og er der noget Tilfælde, hvor man kan formode en temmelig Vished i Toldbøgerne, saa er det i Henseende til Staldstudene, formedelst den Indretning og Anstalt, der er føjet til at have Vished herom ved en Control inde fra Landet selv. —« — Da begge disse indberetningssæt imidlertid principielt er af samme natur, nemlig »selvangivelse«, var det min agt at søge en mere neutral kilde som kontrol, f. x. skifteforretninger. En gennemgang af amtsarkiverne og godsarkiverne (LAS) gav dog intet resultat. Det er vel også et stort spørgsmål, om der kunne drages nogle konklusioner fra enkelte eksempler til et materiale af så stort omfang.

⁴⁴) Der er noget, der tyder på, at man efter 1740'erne anvendte mere korn til vinterfedningen end forhen: »Desuden kunne man for 30 Aars Tid siden stalde med godt Høe, liden Rug og halvtorsken Havre. Men nu maae der anderledes staldes, og dobbelt saa meget Korn anvendes som i forrige Tid, om man ellers vil tænke at sælge sine Stude ...«, Patriotiske Samlinger 1787, p. 211. Se tillige Jur. Med. Oec. Tid., nr. 29, 1770, hvorfra Lybecker for en del har sine oplysninger.

gør materialets begrænsning dette valg og – vigtigere – for det andet synes de høje priser ikke at have forhindret en staldning af samme *størrelsesorden*, som i de omliggende år. I tabel 5 ses staldningen i årene 1775–83. Efter denne⁴⁵⁾ må staldningen i vinteren 1782/83 karakteriseres som pæn. Et betydeligt fald indtraf først den følgende vinter – efter fredsslutningen i Versailles, september 1783!

Hvad angår oplysningerne om de af græsset solgte stude, kan der ikke indrømmes proprietærene samme usikkerhed som ved angivelse af staldningens omfang. Som nævnt krævede forordningen af 1776 ethvert salg af græsøxne ledsaget af attester etc., enhver export af de magre stude til fremmede steder var forbudt, og den tilladte export af staldøxne begrænset til drivetiden, hvor de ikke-staldede stude ikke kunne klare nogen større drift. Kun i de sydlige områder, i Koldinghus og Ribarhus ville det være muligt sommeren igennem at smugle græsøxne ud over den lange grænse. Alt tyder imidlertid på, at det fortrinsvis var bønderne, der gav sig af med smugling i grænseamterne⁴⁶⁾, og deres forhold falder uden for emnet. I opgivelserne fra proprietærene er der endvidere adskillige steder vedføjte oplysninger om køberen, og hvorhen studene er afdrejet. Forsøg på at genfinde nogle af disse i byernes Consumptionsregnskaber mislykkedes, da regnskaberne kun foreligger i ekstrakter. Efter opgivelserne (se tabel 1 e) solgtes i løbet af sommeren 1783 fra sædegårde i hele landet 8658 græsøxne. Umiddelbart synes tallet ikke imponerende, men dets ringe størrelse kan måske i nogen grad forklares ved 1776-forordningens favorisering af exporten af saltet kød af jyske *staldstude*. Lybecker anslår den årlige afsætning til slagterierne til ca. 12.000 stk. *staldstude*⁴⁷⁾ – alene fra de jyske hovedgårde. Tallet bærer sandsynlighedens skær, når det erfares, at der af de ca. 20.000 i Jylland staldede stude vinteren 1782/83 kun passerede 6752 stk. over Ribe og Kolding toldsteder i 1783⁴⁸⁾.

Spørgsmålet, hvor studene lagdes til, skal kun ganske kort berøres her. Det lille antal fødestude, som figurerer i indberetningerne, gør det klart, at tillægningen i stor udstrækning stadig er foregået på bøndergårdene. I den samtidige – allerede nævnte litteratur – nævnes dette også som en ren selvfølge. Dog fremkom enkelte beklagelser over, at bønderne på grund af forbudet mod export af græsøxne gik over til at tillægge kviekalve i stedet⁴⁹⁾. Som eksempel på et betydeligt tillæg af studekalve skal følgende anføres: tolderen i Kolding frigav 1783 fra

⁴⁵⁾ Se note under tabellen.

⁴⁶⁾ *Oeconomisk Journal* 1757. Det var især de magre øxne, man smuglede – de staldfedede var for langsomme og tunge. Eliassen, op. cit., passim.

⁴⁷⁾ *Patriotiske Samlinger* 1787, p. 188 og 194.

⁴⁸⁾ Toldregnskaber er ikke bevaret. Det anførte tal stammer fra en opstilling over exportmængderne 1700–1786, Mallingiana, RA. Jfr. tabel 5. Der knytter sig dog nogen usikkerhed dertil, jvr. note 79.

⁴⁹⁾ *Det danske Landbrugs Historie* III, p. 276.

konfiskation 16 græsøxne tilhørende 2 bønder fra Øster-Starup⁵⁰). Den ringe procentdel, studekalve og studlinger udgjorde i øernes bondegårdsbesætninger, har sin forklaring i lokale ejendommeligheder: øernes ringe staldning⁵¹).

Selv om indberetningerne til Rentekammeret altså med hensyn til akkuratesse lader en del tilbage at ønske, er de alligevel af mere end almindelig interesse. Medens indberetningerne til Generaltoldkammeret kun findes for Jylland, omfatter de førstnævnte hele landet bortset fra hertugdømmerne. Endvidere medtager de flere gårde indenfor landsdelene, også gårde med så små studehold, at det tilsyneladende slet ikke indberettedes til Generaltoldkammeret. Af særlig vigtighed er de oplysninger, indberetningerne giver om hollænderiets udbredelse i Danmark i slutningen af det 18. århundrede. Af mindre betydning – men absolut ikke uvæsentlige – er oplysningerne om græsstudene.

Alt dette – det større område, de flere gårde, oplysningerne om hollænderierne – gør, at materialet med betydelig sikkerhed kan anvendes til at fremdrage eventuelle strukturejendommeligheder inden for det større kvægbrug.

De magre stude.

Vender vi os nu først mod græsøxnene, må det straks siges, at de oplysninger, materialet her giver, ikke er af samme interesse, som oplysningerne om de staldede stude. På den anden side illustrerer tallene på udmærket vis, i hvor høj grad man på øerne havde vendt sig fra produktion af slagtekvæg – det være sig til export såvel som hjemmemarked.

De ialt 8658 græsøxne, der angives at være solgt fra hovedgårdene i sommerens løb, udgør kun en meget lille del af det samlede udbud⁵²). Bønderne var stadig de største leverandører af græssede stude. I anden række kom præster og borgere. Disse grupper, der slet ikke omfattedes af cirkulæret af 15. oktober 1782, forsynede hovedgårdene med kvæg til staldning. Yderligere må bemærkes, at kun et mindre antal – lidt under halvdelen – af græsstudene i indberetningerne ledsages af oplysninger om til hvilket sted og formål, de er bortsolgt.

⁵⁰) Bilag til Kolding toldregnskab, RA, Rentekammerets reviderede regnskaber.

⁵¹) Som eksempel skal nævnes resultaterne af en undersøgelse, foretaget på grundlag af skifteforretninger i fæstebønders boer på Næsbyholm og Bavelse godser i Sydsjælland:

År	Antal skifter	Stude pr. gård	År	Antal skifter	Stude pr. gård
1760-4	22	0,5	1780-4	13	0,7
1765-9	14	0,2	1785-9	7	0,9
1770-4	22	0,3	1790-4	14	0,2
1775-9	22	0,3	1795-9	13	0,0

Tallene for perioden 1780-99 er venligst stillet til rådighed af stud. mag. fru Vibeke Hertz. (Skifteprotokoller, Næsbyholm godsarkiv, LAS).

⁵²) »Efterretning ...«, Mallingiana, RA. Occ. Journ. 1757, Patriotiske Samlinger 1787, p. 190 og 198.

Disse græssede stude er sikkert for størstedelens vedkommende ungkvæg, der ikke har været staldet på korn vinteren igennem (se side 388). Dette gælder imidlertid ikke dem alle. Det var ikke altid lige let at få afsat alle de fedede stude, og var der ingen afsætningsmuligheder eller alt for lave priser, måtte man sælge studene af græsset i løbet af sommeren eller – hvis man var optimist – stalde dem påny den følgende vinter⁵³). Det første var f. x. tilfældet med 50 stk., der fra Rysensteen solgtes til Lauritz Winde i Ålborg. Et lignende tilfælde ses i Gersdorfs indberetning fra Marselisborg hovedgård⁵⁴).

Det står imidlertid fast, at lidt mindre end halvdelen af den indberettede mængde – nemlig det antal, der omfattes af tabel 6's fem første kolonner – ialt 4168 græsøxne blev solgt til slagtning. 158 af de 224 stk., der blev afdrejet til Århus, købtes af Det Vestindiske Handelsselskab. En del af de til slagterierne i Ålborg og Randers afdrejvne angives at være solgt til slagtning og videre udskibning, vel for størstedelens vedkommende med København som endemål. At halvdelen af Københavns indkøb er gjort i Jylland stemmer udmærket med, hvad man fra anden side ved om hovedstadens forsyningsvanskeligheder⁵⁵). Af større opkøbere, som ellers er sjældne i indberetningerne, skal nævnes slagter Otte Henrichsen, København, der fra Gjorslev i Sydsjælland (undtagelsen, der bekræfter reglen!) hjemførte 300 græsøxne. Fra Avsumgård (Ringkøbing amt) gik 60 stk. til hofslagter Svendsen⁵⁶), København. Fra købstæderne kom købmændene Lauritz Winde, Kiellerup, og justitsråd Ryberg, alle fra Ålborg. Fra Randers kom Th. Hansen og etatsråd Kirketerp.

Ikke alle de magre øxne gik dog til slagterierne. En del af de jyske solgtes til andre hovedgårde, beliggende ikke alene i Jylland men også på Sjælland. Fra Lyngbygård (Havreballeamt) solgtes til Åkær og Rantzausgave (Åkær amt) ialt 100 stk., medens de to købere selv solgte 122 henholdsvis 138⁵⁷). Fra Tandrup (Bøvling og Lundenæs amter) gik 54 stk. til Holmgård ved Lemvig og fra Palsgård (Stjernholm amt) blev der til forhandling på Sjælland afdrejet 70 stk., – deres skæbne er dog uvis. Gudumkloster solgte 30 stk. til staldning på Tviskloster, og på Wilhelmsborg købtes 50 ligeledes til staldning.

Fra Lolland-Falster afsattes studene til forskelligt formål. Som det ses af tabel 6 blev kun 18 afdrejet til slagtning i København, medens 241 gik »andre steder« hen. Af disse er nogle ligeledes solgt til slagtning – uden stedsangivelse – sandsynligvis i København. Andre angives at

⁵³) Jur. Med. Oec. Tid. nr. 29, 1770, Patriotiske Samlinger 1787, p. 189.

⁵⁴) Indberetninger af 4. juni 1784 i »Indberetninger om opstaldede og bortsolgte Stude 1783–86«, RA, Generaltoldkammeret.

⁵⁵) A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 184, A. Rasch: Niels Ryberg, 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste, p. 103 (1964).

⁵⁶) Det er muligt, at en del af de til Århus solgte græsstude ligeledes er købt af Svendsen, der i 1781 havde en kommissionær i byen. »Indberetninger om opstaldede etc. . .«, Generaltoldkammeret, RA.

⁵⁷) Bestemmelsessted ukendt.

være solgt til sjællandske opkøbere, prangere, »Sjællandsfar« og til »Hollændere«, ialt 130 stk. Naturligst er det vel at antage, at også størstedelen af denne gruppe er slagtet i hovedstaden eller andetsteds på Sjælland, og resten staldet på hovedgårdene. Hvad angår »Hollænderne«, menes der rimeligvis hollænderi-forpagtere – det var jo på dette tidspunkt forbudt at exportere græsøxne⁵⁸). Derudover solgtes ialt 14 stk. direkte til sjællandske bønder.

*De fede stude*⁵⁹).

1. Sjælland.

På Sjælland indberettedes at være staldet 2485 stude, hvilket udgør knap 12 % af tallet for hele landet (se tabel 1 e). I betragtning af at hovedstaden udgjorde landets største marked for saltet oksekød, kan dette lave tal nok vække nogen undren. Går man til Københavns amt er dette forhold endnu tydeligere. Her staldedes efter indberetningerne på 26 hovedgårde kun 208 stude. I virkeligheden afspejler dette tal ikke de egentlige forhold, thi langt det største antal, 150 stk., staldedes alene på Svenstrup hovedgård⁶⁰) i det daværende Roskilde amt. De øvrige fordelte sig med 12 på Gl. Køgegård og 46 på Egholm og Krabbesholm (fælles opgivelse). Der foreligger selvfølgelig den mulighed, at ikke alle proprietærer har indkøbt fuldt antal til staldning, således at tallet i slutningen af november ville være noget højere⁶¹), men indberetnin-

⁵⁸) Eller evt. amagerbønder: »... Hollænderne er det almindelige Navn, med hvilket vi kalde dem, sigendes Hollænderne paa Amager, item om deres Bye Hollænder-Byen, og af deres Lærlinger i at omgaaes vel med Mælk, Smør og Ost, har uden Tvivl de Herregaardsforpagtere, som holde Køer og Stude, faaet her til Lands det Navn Hollænderes«, skriver Erik Pontoppidan, op. cit. p. 123.

⁵⁹) Medens de jyske stude, der i det 17. årh. og tidligere blev drevet til markedet i Wedel (»Magermarkt«), normalt karakteriseres som magre eller halvfedede (Willerslev, op. cit. p. 154), synes exportstuden fra ca. midt i 1700-tallet nærmere at være »helfedede« (jfr. note 44). Også J. D. W. Westenholtz, op. cit. (her læst efter Økon. Priis.-Skr. 1774) taler ang. staldningen på herregårdene kun om »Vinterens Kornfoering«, p. 439 og 433. I Lybeckers artikel i Patriotiske Samlinger findes p. 212 f. et overslag over kornforbruget ved studefedningen (taget fra Jur. Med. Oec. Tid., nr. 29 1770). Udgifterne til en vinters staldning, lønninger inclusive, men uden renter af anskaffelsessum, bliver i dette eksempel ca. 6 rdl. 5 mrk. pr. stud, medens Westenholtz anslår udgifterne til 8 rdl. Årsagerne til den større anvendelse af foderkorn under vinterstaldningen angives at være, at de holstenske opkøbere på grund af kvægpesten ikke længere turde lade kvæget gå i flokke på marskengene og æde sig fede, men ønskede det leveret i en sådan stand, at det straks kunne tåle en eventuelt afdrift til slagterierne i Hamborg.

Det er dog nok tvivlsomt, om de 21.189 staldstude i virkeligheden alle blev »helfedede«. Det har sikkert været tilstrækkeligt at »halvfede« de stude, der skulle afsættes indenlands til slagtning i eftersommeren efter evt. ophold på græsset sommeren igennem (slagtetiden gik fra oktober til medio november). Også græsstude afsattes i mængder til slagterierne, se afsnittet om de magre stude. Andre eksempler vil kunne findes i RA, Generaltoldkammeret i »Ansøgninger om Pas paa Kvæghuders Transport samt Efterretninger om Kvægsygen 1773«.

⁶⁰) I indberetningerne: »agtes staldet«.

⁶¹) Angivelserne i indberetningerne, der andre steder ofte ledsages af oplysninger om evt. yderligere indkøb er her ganske kortfattede.

gerne yder ikke her – som andre steder – dette synspunkt nogen støtte. Selv om københavnske slagtere kan have købt en del af græsset hos bønderne, og selv om der vel staldedes en del på borgernes korn, kunne Københavns forbrug ikke alene tilfredsstilles af sjællandske stude⁶²). Et yderligere bevis herpå har man i, hvad ovenfor er skrevet om græsøxnene. En af årsagerne til det lave studehold i Københavns amt etc. skal sikkert søges i det forhold, at det store marked og de korte afstande netop i særlig grad begunstigede overgangen fra staldgård til hollænderi.

Ses der på det gamle Holbæk amt (Merløse, Tuse hrd.), Sorø og Ringsted amter (Alsted, Ringsted hrd.), Vordingborg amt (Tybjerg, Hammer, Bårse hrd.), og for den sags skyld også Tryggevælde amt (Stevns, Fakse og Bjæverskov hrd), samt Korsør og Antvorskov amter (Slagelse, Ø.- og V.-Flakkebjerg hrd.) – omfattende indberetninger fra ialt 61 gårde og godser er billedet det samme. Alene Kalundborg, Dragsholm og Sæbygårds amter (Ars, Skippinge, Løve og Ods hrd.) rager op med 1010 staldstude, fordelt på 19 hovedgårde. Heraf tegner Lerchenborg sig for de 230, Daurupgård sig for 100, medens der på Dragsholm staldedes 120 og på Kragerupgård 150 stude. Fem hovedgårde har besætninger, der varierer mellem 40 og 90 stk., og på 10 gårde staldedes slet ikke.

Et blik på tabel 3 a viser, at to tredjedele af samtlige de sjællandske gårde og godser, der omfattes af indberetningerne, slet ikke staldede stude. Endvidere, at kun 18 gårde satte over 50 stk. på stald, heraf dog 3 (Svenstrup, Kragerupgård og Espe) 150 og derover, og 2 (Lerchenborg og Gjorslev⁶³) 200 og derover. Langt de fleste af de gårde, der staldede, nemlig ialt 30, havde besætninger på under 75 stude (se tabel 3 a) og alene den nordvestlige del af det nuværende Holbæk amt viser tegn på spredning over hele skemaet, uden at overvægten i 0-gruppen forsvinder.

2. Lolland-Falster og Møn.

Som det kunne ventes efter det meget lave antal græsøxne, er også antallet af staldstude på de sydlige øer meget lille. Der meldes kun om ialt 20 stk.! De fordeler sig – med et ukendt antal på hver – på Vennerslund og Kraghavegård. På de øvrige 53 hovedgårde og godser – ingen! På hovedgårdene Søholt, Sæddingegård, Engestofte og Ulriksdal havde man hollænderi og et ikke specificeret antal stude, men »kun til eget brug«.

Man kunne så – stillet over for så lave tal – spørge, om noget taler for at staldningen på Lolland-Falster netop i 1782 må anses for særlig lille og således for lidt »unormal«. Hertil kan siges, at der i indberetningerne

⁶²) A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 182. Det Danske Landbrugs Historie III, p. 271.

⁶³) Fra Gjorslevs imponerende besætning solgtes endvidere af græsset 300 øxne, se side 393.

et par steder klages over, at alt for høje priser på korn og græsstude er skyld i, at staldning må opgives⁶⁴). Det er muligt, at dette forhold kan have medført en noget mindre staldning i vinteren 1782/83 – men slet ikke så meget at billedet forandres (se tabel 4 b). Bemærkninger om at »her er ingen stude holdt i årevis« etc. angiver, at lidet eller intet studehold var almindeligt.

3. Fyn og omliggende øer.

Hvad der her er skrevet om forholdene på Lolland-Falster og Møn gælder med endnu større tydelighed om Fyn og omliggende øer. Området synes nærmest »støvsuget« for staldøxne! Fra Hvedholm, Stensgård, Østrupgård og Damsbo, alle beliggende i det gamle Nyborg amt, indberettedes at være staldet »30–40 stk.«, hvilket i tabellen er angivet med 35 (tabel 1 c). Indberetningerne omfatter ialt 111 gårde og godser, hvilket er meget nær samtlige hovedgårde i Odense og Svendborg amter. Dette billede stemmer jo udmærket med det, man hidtil har kunnet danne sig af den fynske studeproduktions størrelse i det 18. århundrede. Der er i kilderne heller ingen holdepunkter for, at staldningen grundet ekstraordinære forhold var særlig lille vinteren 1782/83⁶⁵). Hvad angår de 156 fødestude, kan det bemærkes, at de 100 hører hjemme på Marienlund, samt at de kun »agtes købt«. De øvrige 56 fordeler sig med 40 på Billeshave og 16 på Ulriksholm.

4. Jylland.

Knap 88 % af samtlige stude staldedes i Jylland (se tabel 1 e og 2), heraf lidt under en tredjedel, 5880, på 92 hovedgårde i Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup samt Mariager (Gislum hrd.) amter⁶⁶). Disse 92 hovedgårde udgør ca. 1/4 af samtlige indberettende jyske gårde og godser, og der er altså her i dette område tale om en forholdsmæssig større staldning end i det øvrige Jylland. Et blik på tabel 3 d vil dog vise, at også her fandtes adskillige gårde – ialt 22 – der ikke staldede. Retfærdigvis må det dog tilføjes, at disse 22 hovedgårde alle havde fødestude i et antal, der varierede fra 16 (Hessel) til 100 (Gettrup, Nøragergård). Den gennemsnitlige staldning pr. gård bliver godt 64 staldøxne, og regner vi de 22 hovedgårde uden stude fra, bliver studeholdet ca. 84 pr.

⁶⁴) Således Hans Bergeshagen Hincheldey på Egensegård og enkelte andre. På Egensegård var der ivoigt hollænderi (se tabel 4 b.).

⁶⁵) Det kan – ifølge indberetningernes natur – næppe skyldes, at enkelte kun foreligger i ekstrakter.

⁶⁶) Det må bemærkes, at amterne omfatter hele Vendsyssel og en væsentlig del af Himmersyssel. Mariager kloster amt, der på denne tid kun omfattede Gislum herred, var forenet med Silkeborg og Dronningborg amter, men er for fuldstændighedens skyld indregnet i gennemsnittet for Ålborghus etc. amter, hvortil det naturligt hører.

hovedgård, hvilket heller ikke – tidligere tider taget i betragtning – er imponerende, men absolut hæderligt.

Betragtes Jylland landskabsmæssigt – som det er forsøgt i tabel 2, sidste kolonne⁶⁷⁾ – nås der dog her i området nord for Limfjorden (bortset fra Thisted amt) og nuværende Ålborg amt langt den største gennemsnitlige staldning, og området må stadig, både i kraft af dette og den store samlede produktion, betragtes som studehandelens egentlige kraftcenter.

Noget mindre er staldningen i de tre nord-vestligste amter, Vester-vig, Dueholm og Ørum (nuværende Thisted amt), hvorfra indberetningerne omfatter 35 gårde og godser med tilsammen 1920 staldøxne. Herfra går, som tabel 3 d viser, 7 gårde, hvorpå der ikke staldedes, hvilket – procentvis beregnet – kun er lidt færre end i Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter.

Den næststørste samlede mængde øxne staldedes i Bøvling og Lund-næs amter, omfattende det nuværende Ringkøbing amt samt Øster Horne herred (nu i Ribe amt). Tallene herfra dækker 52 hovedgårde, hvortil kommer baroniet Rysenstein med to gårde (Bøvling amt). Staldningen pr. gård ligger tilsyneladende lidt lavere end i de to ovennævnte områder, men det må bemærkes, at der på 16 hovedgårde – knap en tredjedel – ikke sættes stude på stald⁶⁸⁾.

Af tabel 3 d vil det fremgå, at tyngdepunktet – hvad staldningen angår – for Nørre- og Vestjyllands vedkommende ligger i gruppen, der omfatter besætninger på mellem 50 og 74 staldstude. I Ringkøbing amt, Vendsyssel og dele af Himmersyssel befinder en tredjedel af gårdene sig i denne gruppe, medens forholdet er knap så udtalt i Thisted amt. I Ålborghus etc. amter er der tillige 24 hovedgårde med besætninger på mellem 75 og 124 øxne, samt tre (Krastrup, Vaar, Gunderstedgård⁶⁹⁾), der opgiver 200 eller derover. I Ringkøbing amt staldedes på Volstrup 140, på Avsumgård og Lønborggård hver 130, på Pallesbjærg 154 og på Ørsgård 262 stude – Jyllands største besætning! I Thisted amt er Tandrup med 136 stk. amtets største staldgård, derefter kommer Lyngholm med 104 og Ulstrup, Ørndrup, Irup og Øland med hver 100 stk.

I Midtjylland syd for Limfjorden i Skivehus, Hald og – i mindre grad i Silkeborg⁷⁰⁾ – amter kan konstateres en gennemsnitlig staldning af nogenlunde samme størrelsesorden som i områderne nord og vest derfor. Især springer gennemsnitstallet for Skivehus amt, omfattende halvøen Salling, i øjnene. Her, indenfor et skarpt afgrænset område, noteres

⁶⁷⁾ »Systemet« er lempet efter de muligheder, indberetningerne giver.

⁶⁸⁾ Kun i ét tilfælde anføres fodermangel som årsag til, at der ikke kan staldes: Skaap-hus, Hammerum hrd.

⁶⁹⁾ Fælles opgivelse, ialt 600 stk.

⁷⁰⁾ Fra Silkeborg amt findes kun amtmandens ekstrakt.

Jyllands næststørste gennemsnitlige staldning. På Salling staldedes på alle hovedgårdene undtagen på Astrup⁷¹⁾, hvor man havde hollænderi og blot 10 fødestude. På de fleste gårde staldedes mellem 50 og 124 stk. Kærgårdsholm staldede 150, Bustrup 124, Østergård og Spøttrup hver 100 øxne.

Øst herfor i Randers amt, dengang delt på Kalø og Dronningborg amter (÷ Galten hrd.) er billedet en del mere sammensat. I Kalø amt (Djursland med tilgrænsende herreder)⁷²⁾ staldedes på 19 hovedgårde 1090 øxne. Gennemsnitlig bliver da staldningen godt 57 stude pr. gård (se tabel 2). Iøjnefaldende lavere er tallet for amtets vestligste del, daværende Dronningborg amt, kun godt 37 stude pr. hovedgård. Tages gennemsnitstallet derimod af indberetningerne til Generaltoldkammeret⁷³⁾, bliver staldningen pr. gård i Kalø amt 79,6 og for Dronningborg amt 43,9 staldøxne, hvorved forskellen mellem det nuværende Randers amts østlige og vestlige del fremtræder endnu mere markant. Af større gårde må herfra i Kalø amt nævnes Tustrup (240), Skaføgård (220), Gl.-Estrup (150), Ryumgård (140) m. fl. (se tabel 7 b). Af de tidligere anførte grunde (se side 389 f.) må disse angivelser anses for sandsynligere. Det lavere gennemsnitstal for Dronningborg amt har sin baggrund ikke i mange små besætninger, men i at 11 hovedgårde, knap halvdelen, ikke staldede⁷⁴⁾.

Også det østlige Jylland – fra Skanderborg amt i nord over Havreballegård⁷⁵⁾, Åkær, Stjernholm amter til Koldinghus amt i syd – fremviser forskelligheder. Som helhed betragtet er den producerede mængde 2352 staldøxne fordelt på 59 gårde og godser, i gennemsnit pr. gård knap 40, Jyllands næstlaveste staldning. Indenfor samme område findes også landsdelens største staldning: 90 øxne pr. gård i Åkær amt⁷⁶⁾. Her staldedes på Åkær hovedgård 200, på Rathlousdal 120 stk. De øvrige tre gårde havde mindre besætninger. På Rodsteenseje havde man hollænderi. Gennemsnitstallet må dog anvendes med stor varsomhed, idet nogle gårde i dette amt lå under grevskabet Frijsenborg og derfor ikke indgår i beregningen, og idet der mangler indberetninger fra flere gårde. Forelå der oplysninger fra disse, ville gennemsnitstallet måske blive et helt andet. I Koldinghus amt fandtes der på godt halvdelen af gårdene ingen stude, og kun en enkelt gård (Aggersbøl) staldede over 124 stk. (132). Det kan iøvrigt bemærkes, at medens det største antal gårde i Vest- og Nørrejylland samt Randers og Viborg amter lå i grupperne fra

⁷¹⁾ På Eskær var der hollænderi, men staldedes alligevel 30 stude.

⁷²⁾ Ndr. og Sdr.-Dyrs, Sønderhald og Øster-Lisbjerg herreder.

⁷³⁾ Se side 389 f., tabel 2 og 7.

⁷⁴⁾ Angivelserne fra Generaltoldkammeret er for disse amtets vedkommende angivet i ( ) i tabel 3.

⁷⁵⁾ Med baronierne Marselisborg og Wilhelmsborg.

⁷⁶⁾ Amtet omfattede alene Hads hrd. og er således faktisk for lille et basisområde til bestemmelse af gennemsnit.

50 til 125 stk., har Østjylland – her især Havreballegård og Koldinghus amter – forholdsvis flere gårde i grupperne fra 0 til 75 stude (se tabel 3 d).

Tilbage står nu kun at se på forholdene i Riberhus amt. Her i det sydvestligste hjørne af kongeriget staldedes på 19 gårde kun 417 stude, pr. gård knap 22 stk. Derudover indberettedes fra Munderup, Fanø, Riberhus, Ballum, Westerlandsfjør og Lustrup birker. I alle disse områder holdtes ikke staldstude, dels med den begrundelse, at der ikke »kunne« holdes stude, dels den, at der ingen hovedgårde var⁷⁷). Af tabel 3 d fremgår det, at 11 gårde (af 19) ikke staldede, og heraf havde de 6 hollænderi (se tabel 4 d (A)).

Der kan herefter konkluderes, at studestaldningen i realiteten var ganske ophørt på øerne. På Sjælland staldedes kun ca. 12 % af samtlige stude med tyngdepunkt i den nordvestlige del af øen. På Lolland-Falster og Møn samt Fyn med omliggende øer ialt 0,4 %! Her var studeproduktionen en »saga blott«. Alene Jylland holdt stadig fast. Her havde studestaldningen først og fremmest sine tilholdssteder i Hjørring og Ålborg amter og områderne omkring Limfjorden, i særlig grad Salling. Endvidere i Ringkøbing amt i Vestjylland, i Østjylland på Djursland. Østjylland som helhed samt Riberhus amt synes derimod godt inde i en udvikling, som øerne havde tilendebragt.

Hollænderierne.

Som allerede bemærket i indledningen var der en tydelig organisk forbindelse mellem på den ene side indskrænkningen af studeopdrættet og på den anden mejeribrugets expansion. I samtiden havde man, som ovenfor nævnt, den samme opfattelse, men først mod slutningen af det 18. århundrede erkendtes det, at der her var tale om en proces, der ikke kunne og – væsentligere – ikke burde standses.

På trods af støtteforanstaltninger var staldgårdene gået tilbage i antal siden omkring midten af det 17. århundrede⁷⁸), i begyndelsen langsommere, senere hurtigere. Det synspunkt, at 1718, hvor Danmark forhøjede udførselstolden, og 1724, hvor Nederlandene forhøjede indførselstolden, skulle være katastrofeår for studeexporten, kunne en embedsmand i Generaltoldkammeret afvise allerede i 1775⁷⁹). Det er imid-

⁷⁷) Her findes desuden oplysninger om bønders og præsters studehold. Se i denne forbindelse også indberetningerne fra Lolland-Falster og Møn.

⁷⁸) Willerslev, op. cit. p. 170. Axel Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte p. 169 (1933).

⁷⁹) På basis af toldregnskaber, RA, Mallingiana. Den danske toldforhøjelse (1 rdl. in specie) kom 18. marts 1718, men hævdes påny 7. december 1719, hvorved man påny gik tilbage til toldrullen af 21. marts 1691. Kvartudgaven. Se herom E. Holm: Danmark-Norges indre Historie 1720–1814, I, henvisningerne p. 39 og S. Alkær sig, op. cit. p. 534 f.

Der knytter sig dog endnu nogen uklarhed til exportmængdernes størrelse. De

lertid klart, at den direkte kontakt mellem nederlandske opkøbere og danske producenter blev brudt i løbet af det 18. århundrede. I stedet kom holstenerne⁸⁰). Det kan næppe afvises, at den nederlandske toldforhøjelse har været en *medvirkende* årsag hertil⁸¹). Blot må det erindres, at tariffen, der gjaldt alt kvæg uanset oprindelse, kun var en fortsættelse – omend noget voldsom – af en beskytteslespolitik, der var indledt allerede i 1670'erne⁸²).

De dybere liggende årsager må imidlertid givetvis søges i periodens landbrugsmæssige udvikling i Nordvesteuropa. Her må det endvidere erindres, at Danmark, som Albert Olsen og senere Richard Willerslev har fremhævet, kun var et fjerntliggende *supplementsmarked* for Nederlandene⁸³). Således ville selv en beskedent vækst i omkostningerne (toldforhøjelser, transportomkostninger eller en fordyrelse af selve produktionsprocessen⁸⁴) hurtigt bevirke en meget elastisk efterspørgsel⁸⁵). På samme måde ville selv en mindre vækst i udbudet fra nærmere liggende markeder indvirke ret kraftigt på efterspørgselen på danske staldstude.

i almindelighed refererede tal omfatter kun Ribe og Kolding toldsteder, men anses normalt for at have gyldighed for hele Jyllands udførsel (således Alkærsg, op. cit. 535). Ifølge Lybecker (Efterretninger, RA, Mallingiana) havde Varde (Hjerting) toldsted også i perioder en betydelig export: 1700–1740 ialt 36.164, deraf i året 1714 som højeste tal 8260 og i året 1717 5246. Begge disse år var der usædvanligt lave eksporttal fra Ribe og Kolding. For året 1746 anføres Varde med ialt 10.178; 1777: 1499; fra 1782–85 og 1787: ingen; i 1786: 584. Desværre er det kun enkelte år, Lybecker anfører, men det synes, som om de manglende har haft ingen eller ubetydelige udførsler. Det må nok herefter formodes, at faldet i eksporten i løbet af 1730'erne har været lidt større end hidtil antaget.

⁸⁰) Allerede fra århundredets begyndelse var holstenerne godt med, se: Th. O. Achelis: *Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels*, i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, bd. 60 (1930), p. 206 f. (liste fra 1701). Fra Ålborg og Viborg stifter solgtes 1719 til hollandske opkøbere 2274 stk., men til holstenerne kun 282. Desuden optrådte dette år 2 hamburgere og en opkøber fra Köln (RA, Rentekammeret, 2246.–162). I indberetningerne fra 1781, 1784, 1785, der alle indeholder oplysninger om køberne, men dog ikke er bevaret for hele Jylland, findes ingen nederlændere, men kun folk fra Slesvig-Holsten, Ditmarsken samt fra Haderslev og Riberhus amter. Desuden københavnske slagtere. (RA, Generaltoldkammeret). Så sent som ca. 1773 foretog hollandske opkøbere tilsyneladende indkøb i Jylland, se: Indberetning af 26. februar 1776 fra kammerherre Juel, dansk gesandt i Haag (afskrift?), Generaltoldkammeret, RA, Dokumenter angående studehandelen og vanskelighederne ved toldgrænsen etc. (1776).

⁸¹) Måske har netop den måde, hvorpå man administrerede toldforhøjelsen været særlig skadelig for Danmark – ialtfald i 1770'erne: kammerherre Juel indberetter 6. februar 1776, at det var nødvendigt for kvæghandlerne at foretage opkøbene nær grænserne »um nicht nach Verlauf des Termins anzulangen«. Denne termin, i hvilken en lavere toldsats gjaldt, blev bekendtgjort ganske kort før sin ikrafttræden og udløb åbenbart i april/maj (indberetning af 5. marts 1776) – altså netop til den tid, hvor de jyske stude kunne ventes at nå frem!

⁸²) E. Baasch: *Holländische Wirtschaftsgeschichte* (1927), p. 42 f.

⁸³) A. Olsen, op. cit., p. 273 og R. Willerslev, op. cit., p. 166.

⁸⁴) Juel anfører i sin indberetning af 26. februar 1776 en hollandsk købmands forklaring på eksportfaldet: stigende transportomkostninger, kvægets beskaffenhed, som han ikke mener står mål med forrige tiders, kvæget har ikke den vægt (600 pund), som Det Ostindiske Kompagni kræver; jfr. Willerslev op. cit. p. 165.

⁸⁵) Riemann: *Ackerbau und Viehhaltung im vorindustriellen Deutschland*, i *Jahrbücher für Albertus Universität, Beiheft 8*, 1953, p. 122.

I perioden fra 1650'erne til et godt stykke ind i det 18. århundrede udlagde man i Nord- og Vesteuropa betydelige arealer af agerjord til kvægbrug⁸⁶). Nederlændernes eget kvæghold voksede, samtidig med at de kunne udnytte nærmere liggende markeder⁸⁷). Omtrent på samme tid blev betydelige områder i Tyskland selvforsynende⁸⁸). Årsagerne til denne udvikling ligger i prisrelationerne, der indtil midten af det 18. århundrede var kornlandbruget ugunstige⁸⁹). Samtidig bevirkede en relativ gunstig lønudvikling i Tyskland frem til ca. 1700 et voksende kødforbrug, og priserne på kød lå derfor stabilere end kornpriserne⁹⁰). Efter 1700 fulgte lønningerne ikke med priserne, hvilket indvirkede på efterspørgselen⁹¹). Ikke alene Danmark rantes af denne udvikling – vi rantes blot tidligt, først på grund af den større produktion i områder, der lå aftagermarkederne nærmere, senere af den vigende efterspørgsel⁹²).

Det kan konstateres (tabel 5), at der – set i forhold til eksporttallene – var et årligt overskud af staldede stude. Det synes tvivlsomt, om det indenlandske forbrug har kunnet opsuge hele dette overskud. I et betydeligt omfang har dette forbrug kunnet tilfredsstilles af kød fra græsøxne⁹³).

Staldgårdenes overgang til mejeridrift medførte i øget omfang vanskeligheder for afsætningen af græsstude, og disse vanskeligheder måtte i første række ramme bønderne⁹⁴). Endvidere indbragte den svigtende

⁸⁶) B. H. Slicher van Bath: *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500–1850)*, 1962, p. 227 ff. Det er rimeligt at tænke sig, at denne udvikling var medvirkende til de vigende priser på okser i Amsterdam umiddelbart efter århundredskiftet. Se: N. W. Posthumus: *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, 1943, p. 748 ff.

⁸⁷) Baasch, op. cit. p. 42 f. Otto Thott skrev i 1735, at hollænderne nu »kiøber de Geldriske, ja og til deels Polske Stude«, i *Allerunderdagniste Uforgribelige Tanker . . . .*, RA, Kommercekollegiet (p. 11). Juel nævner i indberetning af 6. februar 1776 som hovedleverandør »det Luttieske« (bispedømmet Luttich), Brabrant, Ostfriesland, Bremen, *Holsten* m. fl., og at hollænderne selv tillægger studekalve, jfr. *Oeconomisk Journal* 1757.

⁸⁸) Således Brandenburg, Preussen, Sachsen og andre større områder i det vestlige Tyskland, se W. Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, II, 1962, p. 291 f. Sml. A. Nielsen: *Dänische Wirtschaftsgeschichte* p. 169.

⁸⁹) van Bath op. cit. p. 229, 230, 235. Riemann, op. cit. p. 122, 135 og W. Abel: *Wandlungen der Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland*, i *Berichte über Landwirtschaft*, bind XXII, Berlin 1938, p. 431.

⁹⁰) van Bath op. cit., p. 230. Riemann, op. cit., p. 135.

⁹¹) Abel: *Wandlungen etc.*, p. 449, samme: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, p. 248 (Bild 37). Heaton: *Economic History of Europe (Revised Edition)* p. 352.

⁹²) Også fra Tyskland kendes eksempler på svigtende afsætning. W. Abel refererer (*Geschichte . . .* p. 221) kameralisten Gasser (Halle) i 1729 og J. H. G. von Justi i 1779, sml. p. 310. Ang. overproduktion se tillige Willerslev, op. cit. p. 166 f.

⁹³) Jfr. afsnittet om de magre stude og note ⁵⁹).

⁹⁴) Se *Patriotiske Samlinger* 1787, p. 190, 202. Westenholtz, op. cit. p. 434, 441 f. Det står fast, at jyske bønder klagede over afsætningsvanskeligheder. I sin forestilling af 27. maj 1788 nævner Den Overordentlige Finantscommission (RA, Finansarkiverne) de »talrige Klager, som fra Bønder i Jylland ere indkomne«. Se tillige indledningen til forordningen af 11. juni 1788. Skønt det kommissorium, der blev givet Den Overordentlige Finantscommission, ikke gav kommissionen mulighed for at tage disse sociale aspekter op til en egentlig vurdering, fandt den dog alligevel, at der var grund til at anføre de vanskeligheder, den gældende lovgivning skabte for bønderne.

afsætning til udlandet færre penge i statskassen. Der var altså i det mindste to grunde til at søge at puste liv i studehandelen, men først i 1780'erne lykkedes det at forene det fiskale moment med de nye sociale og liberale tanker. Man prøvede først – indtil Guldbergs fald – at holde produktionsomkostningerne nede ved på traditionel godsejervis⁹⁵) at opretholde exportforbudet på græsøxne ud over de mangelperioder, der fulgte kvægpesten. Herved opnåede man selvfølgelig at skaffe staldgårdsejerne rigeligt og billigt kvæg til staldning og export, men det nyttede intet: de dybere liggende årsager til, at studehandelen i sin daværende form ikke kunne svare sig, formåede man ikke at fjerne. Med forordningen af 1776, suppleret med vragningsforordningen af 1782, søgte man nye veje, men havde som nævnt kun betinget succes. Lybecker kunne derfor i 1787 skrive: »Udførselen af levende øxne er da ringe imod hvad den har været, og Udførselen af slagtet Kiød kan ikke ventes at komme saa snart, om nogensinde igen«. Det umulige i at videreføre den samme politiske linie erkendtes – såvel økonomisk som socialt – privilegier, restriktioner og indberetningspligt blev ophævet ved forordningen af 11. juni 1788.

På den anden side var der træk i samfundsudviklingen, der begunstigede det hjemlige forbrug af kød og mejeriprodukter. Københavns befolkning, der var den største samlede aftagergruppe, voksede gennem det 18. århundrede. I 1728 rummede hovedstaden noget over 54.000 indbyggere, hvoraf 16.000 hørte til hær og flåde⁹⁶). Ved folketællingen 1801 opgjordes tallet til 100.975, altså nær en fordobling, medens købstæderne tilsammen havde 92.530 indbyggere⁹⁷). Stigningen er for hele landets vedkommende beregnet til 3 % fra 1769 til 1787 og fra 1787 til 1801 til 10 %⁹⁸). Såvel koffardi- som krigsflåden tilligemed kolonierne var gode aftagere af kød og mejeriprodukter⁹⁹).

Hvor stort var da i 1780'erne hollænderiernes antal? Lad mig her vende tilbage til indberetningerne til Rentekammeret i 1782. Resultatet af bearbejdningen af disse er anført i tabel 4 og taler for så vidt for sig selv. Her skal således blot gøres nogle enkelte bemærkninger. Under (A) er opført de gårde, hvorved der i indberetningerne anføres »Hollænderi«, under (B) de gårde, hvorfra der ikke det pågældende år var blevet solgt græsstude, og hvorpå man hverken havde stald- eller fødestude. Med den sammenhæng in mente, der via gødskningen var mellem det 18. år-

⁹⁵) På lignende måde handlede Guldberg i 1774 i forbindelse med kornmonopolet på det søndenfjeldske Norge, se: Albert Olsen: Danmark-Norge i det 18. århundrede, 1936 p. 15.

⁹⁶) Schultz Danmarkshistorie, III, p. 585.

⁹⁷) Statistisk Årbog 1960, tabel 5.

⁹⁸) Schultz, ibidem.

⁹⁹) Patriotiske Samlinger 1787, p. 220. Å. Rasch: op. cit. p. 99 ff., 129, 130 f. Det må dog bemærkes, at såvel den europæiske som den indenlandske prisudvikling var gunstigere for smør og ost end for oksekød, se: A. Nielsen, op. cit., p. 169, og A. Friis og K. Glamann, op. cit. p. 187 ff., sml. p. 260 ff.

hundredes kvæg- og agerbrug, er det urimeligt at tænke sig, at vi her skulle stå overfor hovedgårde ganske uden husdyrhold. Ud fra indberetningernes natur kan det afvises, at disse gårde skulle være staldgårde, og det er givet, at de, selv om afgørende bevis ikke kan præsteres på grundlag af dette materiale, har haft hollænderi. Ud fra dette synspunkt er det endda sandsynligt, at man også må regne gårde med 25–30 studes besætning, ja i mange tilfælde gårde med op til et halvt hundrede stykker, for hollænderier eller i det mindste for gårde, der til fordel for mejeribrug har *reduceret* staldningen. Med andre ord, at der skulle findes adskillige hovedgårde, hvis økonomi byggede på begge driftsformer. I indberetningerne findes flere eksempler herpå: Eskær, Astrup, Søbygård, Hagsholm, Katholm, Marselisborg, Søndervang, Tiimgård, Ullerup og Overgård¹⁰⁰), hvoraf nogle havde endog betydelige studehold.

Holder man sig nu alene til de i tabel 4 (A + B) anførte grupper, kan det med rimelighed fastslås, at man på 252 gårde og godser af en samlet sum på 652 endeligt havde forladt studehandelen og nu i 1782 drev gården som mejeribrug – dog med de ovenfor anførte undtagelser. Ud fra selve indberetningernes væsen¹⁰¹) kan dette tal fixeres som en minimumsangivelse. Med andre ord: mindst 39 % af Danmarks hovedgårde havde hollænderi.

Ser man bort fra græs- og fødestude og alene hæfter sig ved staldningen, bliver det sandsynlige tal endnu større. I så fald kan man for hollænderier anse ialt 364 gårde og godser – nemlig samtlige de i tabel 3 a–d, kolonne 1 opførte hovedgårde. Dette giver det bemærkelsesværdige resultat, at over 50 % af landets hovedgårde var gået over til mejeridrift. Hertil må så føjes de gårde, hvis besætninger sandsynligvis omfattede både køer og stude til salg fra gården. Disse omfattes af tabel 3 a–d's anden og tredje kolonne: ialt 67 gårde, heraf over halvdelen i Jylland.

Anskues resultatet landskabsmæssigt, ses det straks, at mejeridriftens stærkeste tilholdssteder findes i de egne, hvor studestaldningen var lavest. På Sjælland kan man med sikkerhed identificere 45 hovedgårde som hollænderier (tabel 4, A + B-gårde), på Lolland-Falster og Møn 46, på Fyn med omliggende øer 104 og i Jylland 57 hovedgårde. Efter tabel 3 a–d's første kolonne (jfr. ovenfor) bliver de tilsvarende tal for Sjælland 82 (66,7 %), for Lolland-Falster og Møn 53 (96,4 %), for Fyn med omliggende øer 108 (97,3 %), og endelig for Jylland 121 (33 %) ¹⁰²). Selvom der mangler gårde i indberetningerne, kan man sikkert med sindsro tage procentangivelserne som et pålideligt udtryk for udviklingens stadi i 1780'erne. For Fyns vedkommende

¹⁰⁰) Se tillige Patriotiske Samlinger 1787, p. 187 f., jfr. note ⁷¹).

¹⁰¹) Extrakterne omfatter kun staldgårde – andre oplysninger krævedes ikke ifølge cirkulæret.

¹⁰²) Den Overordentlige Finantscommission skriver i sin indstilling: 50 %.

kan yderligere føjes amtmand Holsteins bemærkning på indberetningerne: »det er velkendt, at der ved de fynske hovedgårde alene holdes hollænderikøer«.

På Lolland-Falster og Møn samt på Fyn og Langeland er billedet homogent, og ingen områder udskiller sig fra landsdelenes fællestræk. På Sjælland bemærkes de fleste gårde med hollænderier på øens midterste del, i det gamle Roskilde amt, hvorfra der ikke var alt for langt til markedet i hovedstaden. Hertil slutter sig de sydøstlige amter, Vordingborg og Tryggevælde (nu Præstø amt). Holbæk, Korsør og Antvorskov amter unddrager sig, som bemærket i tabellen, desværre bedømmelse¹⁰³).

For Jyllands vedkommende noteres flest mejeribrug i de østlige amter og tillige i Riberhus amt, hvor også studeproduktionen var lavest. Der er dog ikke tale om, at mejeribrug er ukendt i halvøens øvrige amter. Selv i egne, der traditionelt regnes for studehandelens højborg, fandtes flere hollænderier. Rekonstrueres billedet på grundlag af tabel 3 d, bliver det sandsynlige tal, som nævnt, endnu større. Endog på Salling fandtes en enkelt hovedgård (Astrup) uden staldstude!

Desværre giver indberetningerne ikke oplysninger om hollænderibesættningernes størrelser. Kun fra Tirsbæk (Stjernholm amt) findes en angivelse: her omfattede mejeribesættningen 80 køer. Fra anden side har vi dog – ganske vist spredte og noget tilfældige – oplysninger, der kan kaste strejflys over dette problem¹⁰⁴). På Urup ved Horsens omfattede hollænderiet 162 køer, og man ventede, at det kunne forøges. På Lillerupholm, der lå under Urup, var der 110 køer og på Bjerregård (Vrads hrd.) 108 køer og 56 stude¹⁰⁵). På Jungetgård (Skivehus amt) kunne der græsses ca. 80 stude og 12 køer eller kvier¹⁰⁶). På Hjermislevgård i Ålborghus amt kunne man føde, »fore« og græsse 160–170 stk. »Quægshøveder«, enten stude eller køer¹⁰⁷). På Ulstrup i Ørum amt havde man vinteren 1781/82 – og det skønt avlingen kun havde været mådelig – »overfødt« 100 stude og 35 køer og kvier¹⁰⁸). Ved Egholm (Roskilde amt) omfattede hollænderiet 200 køer og på Krabbesholm 100 stk.¹⁰⁹). Mejeriet ved Nordruplund ved Slagelse omfattede 160–170 køer, men mentes at kunne udvides til 200 ved kløversåning. I øvrigt havde man indrettet fæhusene til at kunne tage dette betydelige antal¹¹⁰). Fra

¹⁰³) Ifølge tabel 3 havde disse amter dog 9 gårde i 0-gruppen og 7 gårde i 1–24-gruppen.

¹⁰⁴) En undersøgelse af godsarkiverne, som rettelig burde foretages, har jeg ikke kunnet overkomme, men en del oplysninger kan hentes fra Berlingske Tidendes Avertissements-tillæg, hvori forpagtninger ved hovedgårde ofte sættes til auktion.

¹⁰⁵) Avertissements, 1781, nr. 6. Auktion 1. maj 1782.

¹⁰⁶) ibidem 1781, nr. 1. Auktion 20. marts 1781.

¹⁰⁷) ibidem 1782, nr. 54. Auktion 16. august 1782.

¹⁰⁸) ibidem 1782, nr. 58. Auktion 27. september 1783.

¹⁰⁹) ibidem 1782, nr. 48. Auktion 31. juli 1782. Ifølge indberetningerne til Rentekammeret holdt man også 46 staldøxne ved gården.

¹¹⁰) ibidem 1782, nr. 52. Auktion 23. juli 1782.

Fyn er blot et enkelt eksempel disponibelt: hollænderiet ved Lundegård i Nykøbing amt omfattede 80 køer¹¹¹).

Disse få og spredte eksempler giver ingenlunde noget almengyldigt billede af mejeribesætningernes størrelse, der selvfølgelig ligesom studeholdets nøje hang sammen med de økonomiske muligheder, de enkelte proprietærer havde. Der er dog iblandt dem flere eksempler på blandede besætninger. Således Bjerregård, Jungetgård og Ulstrup (jfr. side 403). Vi ved tillige fra indberetningerne til Rentekammeret, at der på Urup tillige staldedes 50 stude og på Egholm og Krabbesholm tilsammen 46 stk. Det er vel sandsynligt, at denne »blandede« gruppe ved en tilbunds-gående undersøgelse – om den var mulig – ville vise sig at være af et ganske betydeligt omfang.

Endvidere synes eksemplerne at pege i retning af, at man ved de større hovedgårde, hvor man fuldstændig havde forladt studehandelen, havde betydelige mejeribesætninger¹¹²), som sikkert – således som det bemærkes fra Nordruplund – kunne udvides ved anvendelse af kløver, hvilket endnu kun var i sin vorden.

Man kunne så spørge, hvilke vilkår, der i særlig grad betingede dels fortsat studestaldning dels betydelige mejeribrug, og her må især tiendeomfanget påkalde sig opmærksomheden. Tiendernes mængde og størrelse anføres ved så godt som alle auktionsannoncerne, ligesom deres betydning optager Johan Ludvig Lybecker i hans tidligere nævnte artikel. Han anerkender indirekte tiendekornets betydning for vinterstaldningen, men foreslår det ved overgang til hollænderi afløst af en pengeafgift. Han anser således ikke tiendekornet nødvendigt for køernes vinterophold i staldene.

Vender vi tilbage til auktionsannoncerne¹¹³), synes forholdet dog ikke entydigt. Ved Jungetgård (80 stude, 12 køer) udgjorde tienderne godt 72 tdr. htk. Ved Urup og Lillerupholm (hollænderier med 162 og 110 køer) var der 5 tiender, der ydedes af 1001 tdr. tiendepligtigt hartkorn. Også ved Bjerregård (108 køer og 56 stude) var der 3 gode tiender. Ved Nørre Ravnstrup og Clausholm (tilsammen 140 »Fæeshøveder«) var der 2 konge- og kirketiender på ialt 67 tdr. htk.¹¹⁴). Til Egholm (200 køer) og Krabbesholm (100 køer) lå der ialt 6 tiender, hvorimod der til Nordruplund (160–170 køer) blot lå 2 sognes kirketiender. Slutelig skal nævnes Ulstrup (100 stude og 35 køer), hvor tienderne udgjorde 10 tdr. htk. Det oplyses som regel, om tienderne er afløst af en pengeafgift eller ydes in natura, således at denne fejlkilde med hensyn til det ovenanførte med rimelighed kan udelukkes. Derimod vides det ikke, om de er taget i »kærven« eller i »skæppen« (d. v. s. med eller

¹¹¹) ibidem 1782, nr. 51. Auktion 30. juli 1782.

¹¹²) Pontoppidan nævner op. cit. p. 128 »tvende *smaa* Mejerier af 160 Køer«.

¹¹³) se de foregående noter ved de enkelte gårde.

¹¹⁴) Avertissements 1782, nr. 12.

uden strået), bortset fra Nørre Ravnstrup og Clausholm, hvor de ydedes i kærven.

Tilbage bliver da at konstatere, at det ikke ud fra disse eksempler lader sig gøre at antyde, i hvor stort omfang tiendekornet var nødvendigt for studestaldningen, medens det på den anden side synes, som om hollænderierne stadig har fundet anvendelse for deres tiender. Dersom den ydedes i kærven, fik man dog hø til køernes vinterfodring, medens det meste af kornet kunne sælges.

Det står herefter fast, at mejeribruget i stor udstrækning havde erstattet studestaldningen. Denne udvikling var så godt som fuldbyrdet på Fyn, Lolland-Falster og Møn og vidt fremskreden på Sjælland. I Jylland var der endnu områder, især i Limfjordsegnene, i Nørre- og Vestjylland, hvor der var langt mellem hollænderierne, men næppe nogen egn var uberørt af det nye. Ved siden af disse to kvægbrugsformer var der opstået en blandingsform, de kombinerede stude- og mejerigårde. Hovedvægten i denne gruppe udgjordes naturligt nok af jyske hovedgårde.

Det er muligt, at der endnu i 1782 fandtes proprietærer, der var stolte over deres fede stude, og hvem »Handelen lokkede ved sine Muligheder for den store Fortjeneste«¹¹⁵⁾ – alt synes dog blot at tyde på, at risikoen i denne erhvervsgren var større end gevinsten, og at denne stædige fastholden ved det tilvante mere skyldtes tradition end stolthed. Med hin anonyme forfatters – vel hårde – ord fra 1770¹¹⁶⁾: »Ved mange Gaarde haves ligesaa god Græsning, ligesaa god Leilighed til Afsætning af Smør og Ost, og ligesaa god Forraad paa Skov og Træemon (i. e. til dritler etc.), som i Fyn og Holsten; men ikke desto mindre følger man den gamle Slendrian, og hvad er Aarsagen? – Kierlighed til gamle For-domme«.

¹¹⁵⁾ Schultz Danmarkshistorie IV, p. 204.

¹¹⁶⁾ Citeret i Patriotiske Samlinger, p. 221. (1787).

TABELLER

Landets administrative inddeling på tidspunktet for nærværende undersøgelse havde til følge, at der fra baronier, grevskaber etc. indsendtes separate indberetninger. I de fleste tilfælde foreligger blot en ekstrakt, udfærdiget af ejer eller forpagter og omfattende enkelte af godsområdets gårde eller blot indeholdende en samlet angivelse for hele komplekset, således at de enkelte hovedgårdes kvægbesætninger ikke har kunnet konstateres. Det samme gælder i enkelte tilfælde, hvor flere gårde er samlet på samme hånd. Dette er overalt angivet i noterne til teksten, men er selvfølgelig en fejkilde ved benyttelse af tabellerne. Fra Frijsenborg foreligger mere detaljerede oplysninger, men da dets hovedgårde fordelte sig på flere amter, er der intet »egnsgennemsnit« udregnet. I enkelte tilfælde (Marselisborg, Skeel samt de fynske godsområder) lå indberetningerne fra enkelte eller flere af godsområdernes gårde blandt bilagene til amtmandsindberetningerne. Hvor det skønnedes hensigtsmæssigt, er disse indregnet i amternes gennemsnitsangivelser.

Gårdenes navne er gengivet efter TRAP, 4. udgave. Enkelte gårdnavne er – hvor der er identifikationsproblemer el. lign. – i hollænderitabellen anført i ( ). Hvor intet andet er anført, er tabellerne udarbejdet på grundlag af høstindberetningerne til Rentekammeret, RA.

TABEL 1.

Solgte, staldede samt fødestude, som opgivet i indberetningerne til Rentekammeret i oktober-november 1782.

a. Sjælland.	Solgt af græsset	Sat på stald	Fødestude	Antal gårde
Københavns amt	0	0	0	2
Bernstorff gods	0	0	0	1
De sjæll. rytterdistr.	0	0	0	–
Frederiksborg og Kronborg amter ...	22	0	0	1
Roskilde amt	0	208	169	22
Grvsk. Ledreborg	0	0	0	2
Holbæk amt	96	174	128	6
Kalundborg, Dragsholm og Sæbygårds amter	397	1010	570	20
Grvsk. Samsø	134	40	110	2
Baroniet Holberg	212	138	110	2
Baroniet Løvenborg	73	0	50	2
Sorø amt	50	200	0	7
Korsør og Antvorskov amter	516	351	272	16
Baroniet Holsteinborg	0	0	0	1
Vordingborg amt	90	84	306	22
Tryggevalde amt	316	280	85	10
Grvsk. Bregentved	20	0	18	6
Baroniet Rosenlund	0	0	0	1
I alt ..	1926	2485	1818	123

e. Danmark i alt.	Solgt af græsset	Sat på stald	Føde stude	Antal gårde
Sjælland	1926	2485	1818	123
Lolland-Falster og Møn	259	20	158	55
Fyn med omliggende øer	195	35	156	111
Jylland	6278	18649	6433	363
I alt ..	8658	21189	8565	652

TABEL 2.

Den gennemsnitlige staldning i Jylland ifølge indberetningerne til Rentekammeret 1782.

	Staldstude pr. gård, amtsvis	Staldstude pr. gård, landskabsvis
Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter	65,4	63,9
Mariager amt	18,0	
Baroniet Willestrup	60,0	
Vestervig amt	60,6	
Dueholm amt	50,6	54,9
Ørum amt	55,6	
Baroniet Rysensteen	56,0	
Bøvling og Lundenæs amter	52,6	52,6
Skivehus amt	74,1	
Hald amt	53,9	60,8
Silkeborg amt	49,2	
Kalø amt	57,3	45,8
Dronningborg amt	37,4	
Grvsk. Skeel	25,2	
Baroniet Høgholm	80,0	
Baroniet Løvenholm	0,0	
Grvsk. Frijsenborg	58,1	
Åkær amt	90,0	
Havreballegård amt	47,5	
Skanderborg amt	46,1	39,7
Stjernholm amt	16,3	
Koldinghus amt	33,1	
Riberhus amt	21,9	21,9

d. *Jylland.*

Amter	Gårde med besætninger på									I alt
	0	1-24	25-49	50-74	75-99	100-24	125-49	150-99	200-50	
Alborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter	20	-	6	30	12	12	2	4	3	89
Mariager amt	2	-	-	1	-	-	-	-	-	3
Baroniet Willestrup	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Vestervig amt	3	-	1	2	-	3	1	-	-	10
Dueholm amt	1	-	4	6	2	1	-	-	-	14
Ørum amt	3	-	-	5	2	1	-	-	-	11
Baroniet Rysensteen	-	-	-	2	-	-	-	-	-	2
Bøvling og Lunde-										
næs amter	16	2	3	19	5	2	3	1	1	52
Skivehus amt	1	-	2	4	3	3	-	1	-	14
Hald amt ¹⁾	8(9)	-	-	5(6)	3(2)	2(1)	1(1)	1(1)	-	20
Silkeborg amt ¹⁾ . . .	2(2)	-	-	1(2)	1(2)	1(0)	-	(1)	-	5(7)
Kalø amt ¹⁾	7(6)	-	-	6(4)	1(2)	2(2)	1(2)	2(1)	(2)	19
Dronningborg amt ¹⁾	14(12)	1(1)	1(0)	3(7)	4(1)	2(4)	(0)	1(1)	-	26
Grvsk. Skeel	-	-	5	-	-	-	-	-	-	5
Baroniet Høgholm .	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Baroniet Løvenholm	2	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Grvsk. Frijsenborg .	4	-	1	3	1	1	1	-	-	11
Åkær amt	1	-	-	1	2	1	-	-	1	6
Havreballegård amt	1	-	3	2	2	-	-	-	-	8
Skanderborg amt ..	4	-	1	3	1	2	-	-	-	11
Stjernholm amt ...	9	1	-	1	-	1	-	-	-	12
Koldinghus amt ..	12	-	4	1	1	3	1	-	-	22
Riberhus amt	11	-	4	2	1	1	-	-	-	19
I alt ..	121	4	35	98	42	38	10	10	5	363
	(119)	(4)	(34)	(102)	(40)	(38)	(11)	(10)	(7)	(365)

¹⁾ Tallene i ( ) stammer fra indberetningerne til Generaltoldkammeret, jfr. tabel 7 og side 389 og 398. Dette gælder dog ikke sammentællingerne.

TABEL 4.
Hollænderierne.
(Se side 402 f).

a. *Sjælland.*

(A)

(B)

Københavns amt:
Grvsk. Ledreborg

Arresødal
Grønnæssegård
Bernstorff gods

Frederiksborg amt:

-

Jægerspris

TABEL 5.
Staldningen i Jylland 1754–1783, div. år¹⁾.

Ar	1754	1755	1764	1765	1766	1775	1776
Stude	16145	15451	19672	17330	19571	15786	18285
Export	7981	5548	10905	8712	7226	5356	6792

Ar	1777	1778	1779	1780	1781	1782	1783
Stude	17538	18359	21442	23966	19936	20269	16740
Export	6356	7126	9604	11685	15430	9968	6752

¹⁾ Kilde: 1754–55: Rentekammeret, nr. 14.8, RA. 1764–66: »Dokumenter ang. studehandelen og vanskelighederne ved toldgrænsen. (1776 ff.)«, Generaltoldk., RA; 1775–80: Mallingiana, RA; 1781–83: Indberetninger, Generaltoldkammeret. Exporttallene i Mallingiana.

TABEL 6.
Græsstudenes bestemmelsessteder.

Til:	København	Odense	Ålborg	Århus	Randers	?	I alt
Fra:							
Sjælland	1462	–	–	–	–	464	1926
Lolland-Falster, Møn . . .	18	–	–	–	–	241 ¹⁾	259
Fyn m. omliggende øer .	70	25	–	–	–	100	195
Jylland	1589	–	405	224	365	3695 ²⁾	6278
I alt . .	3139	25	405	224	365	4500	8658

¹⁾ Heraf solgt til sjæll. prangere 130, til sjæll. bønder 14 stk.

²⁾ Heraf solgt til andre hovedgårde, mest i Jylland, 1538 stk.

TABEL 7.
 Studestaldningen i Jylland vinteren 1782/83, ifølge indberetningerne til Rentekammeret oktober 1782 (A) og ifølge indberetningerne til Generaltoldkammeret december–januar 1782/83 (B).

	(A)	(B) ¹⁾
Ålborghus, Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter	5826	5869
Mariager amt	54	134
Baroniet Willestrup	60	mangler
Vestervig amt	606	716
Dueholm amt	709	802
Ørum amt	605	572
Bøvling og Lundenæs amter	2737	2814
Baroniet Rysensteen	112	50
Skivehus amt	1048	1152
Hald amt	1078	878
Silkeborg amt	246	482
Kalø amt	1090	1638 ²⁾
Dronningborg amt	973	1141
Grvsk. Skeel	126	182 ³⁾
Baroniet Høgholm	80	mangler
Baroniet Løvenholm	0	mangler
Grvsk. Frijsenborg	530	650
Åkær amt	540	540
Havreballegård amt	380	320
Stjernholm amt	196	296
Koldinghus amt	728	927
Skanderborg amt	508	550
Riberhus amt	417	556
I alt ..	18649	20269

¹⁾ Medtager købstæder, dog spredt.

²⁾ Omfatter også Ørbækgård (70 stk.) og Skærvad (56 stk.), der begge lå under grvsk. Skeel.

³⁾ jfr. ²⁾.

TABEL 7 b-e.

Studestaldningen i Jylland. Sammenligning mellem indberetningerne til Rentekammeret (A) og indberetningerne til Generaltoldkammeret (B).

b. Kalø amt.	(A)	(B)
Tustrup	0 ¹⁾	240
Hevringholm	70 ¹⁾	70
Gammel Estrup	150	150
Ryungård	130 ²⁾	140
Skaføgård	150	220
Rosenholm	0	60
Kalø	0	mangler
Skårupgård	62	96
(Skerringgård) ³⁾	0	mangler
Hjortshøjlund	0	mangler
Katholm	100	100
Hessel	80	80
Møllerup	50	50
Skærsø	50	58
Lyngsbækgård	0	mangler
Isgård }	140	140
Kvelstrup }		
Rolsegård	108	108
Rugård	0	mangler
I alt ..	1090	1512 ⁴⁾

¹⁾ Omfanget kan endnu ikke med sikkerhed angives.

²⁾ »ongefæhr«.

³⁾ Udparcelleret i 'den forrige ejers tid'.

⁴⁾ Blandt almindelige indberetninger var også Ørbækgård (70 stk.) og Skærvad (56 stk.). De lå begge til grevskabet Skeel og er derfor udeladt her (se i øvrigt tabel 7 a).

c. Silkeborg amt.	(A)	(B)
Avnsbjærg	90	90
Kærsholm	0	mangler
Vinderslevgård	56	73
Allinggård }	100	189
Gravballegård }		
Palstrup	mangler	80
Silkeborg	mangler	50
I alt ..	246	482